

छत्रपती संभाजी राजे विरचित

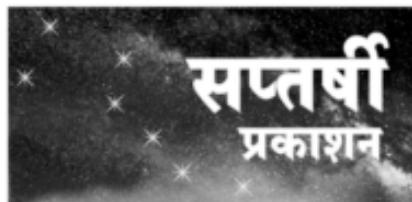
बुधमूलणम्

श्री
बालाजीव
जातस्यमृद्धा
विवाजतापा,
कसेविनोल्सवा
वत्तिकृष्णना।
पारि

बुधभूवण्डम्

छत्रपती संभाजी महाराज

सप्तर्षी प्रकाशन

बुधभूषणम्
छत्रपती संभाजी महाराज

प्रकाशन
पुनर्मुद्रित आवृत्ति ११ एप्रिल २०१७

मुख्यपृष्ठ
किशोर घुले

डी.टी.पी./डिझाईन
किशोर घुले

प्रकाशक
समर्थ प्रकाशन, मंगळवेढा
सौ. कुमुदिनी सिद्धेश्वर घुले
समर्थ असोसिएट्स ऑफ पब्लिकेशन्स
गट नं.८४/२, दामाजी कॉलेजमार्ग, मंगळवेढा, जि.सोलापूर
४१३३०५
Email. saptarsheeprakashan@gmail.com
www.saptarsheebooks.com

छत्रपती संभाजीराजे: संक्षिप्त जीवनपट

छत्रपती संभाजीराजे (१४ मे इ.स. १६५७, पुरंदर किल्ला, पुणे जिल्हा, महाराष्ट्र, ११ मार्च इ.स. १६८९, तुळजापूर महाराष्ट्र) हे शिवाजी महाराज आणि त्यांच्या प्रथम पत्नी सईबाई यांचे थोरले चिरंजीव आणि मराठा साम्राज्याचे दुसरे छत्रपती होते.

संभाजीराजांचा जन्म १४ मे इ.स. १६५७ रोजी पुरंदर येथे झाला. शिवाजी महाराजांसारख्या युगपुरुषाचे पुत्र असल्यामुळे रणांगणावरील मोहिमा आणि राजकारणातील डावपेच यांचे बाळकडू त्यांना लहानपणापासूनच मिळाले. संभाजीराजांच्या आईचे, सईबाईचे निधन राजे अगदी लहान असताना झाले. त्यानंतर पुण्याजवळील कोपूरहोळ गावची धाराऊ नावाची स्त्री त्यांची धूर आई बनली. संभाजीचा सांभाळ त्यांची आजी जिजाबाई यांनी केली. सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या सावत्र आई, सोयराबाई यांनी देखील त्याच्यावर खूप माया केली. अनेक ऐतिहासिक नोंदीप्रमाणे संभाजीराजे अत्यंत देखणे आणि शूर होते तसेच ते अनेक भाषेत विद्याविशारद व अत्यंत धुरंदर राजकारणी होते. राजकारणातील बारकावे त्यांनी भराभर आत्मसात केले. मोगल दरबारातील घडामोडी आणि राजकारणत्यांना लहान वयातच कळले. तर त्याचा त्यांना भविष्यात उपयोग होईल या विचाराने शिवाजी महाराजांनी त्यांना आग्रा भेटीच्या वेळी बरोबर नेले. त्यावेळी संभाजी राजे ९ वर्षांचे होते. शिवाजी महाराज आग्याच्या कैदेतून निसटल्यानंतर स्वराज्यापर्यंतची धावपळ संभाजी राजांनी सोसली नसती आणि त्यामुळे त्यांना काही काळ सुरक्षित ठिकाणी ठेवणे गरजेचे होते. त्यामुळे शिवाजी महाराजांनी त्यांना मोरोपंत पेशव्यांच्या मेहुण्याच्या घरी मथुरेला ठेवले. मोगली सैनिकांचा संभाजीराजांच्या मागचा ससेमिरा थांबवण्याच्या उद्देशाने शिवाजी महाराजांनी संभाजीराजांचे निधन झाल्याची अफवा पसरवून दिली. ते स्वराज्यात पोहोचल्यानंतर काही काळाने संभाजीराजे सुखसृप स्वराज्यात पोहोचले.

इ.स. १६७४ मध्ये शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेक झाला. तोपर्यंत संभाजीराजे राजकारणातील बारकावे आणि रणांगणातील डावपेचांमध्ये तरबेज

झाले होते. त्यांच्या विनम्र स्वभावाने राज्याभिषेकासाठी रायगडावर आलेल्या प्रतिनिधीना त्यांनी आपलेसे केले. शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकानंतर १२ दिवसात जिजाबाईंचे निधन झाले. त्यानंतर संभाजीराजांकडे मायेने लक्ष देणारे कोणी राहिले नाही. शिवाजी महाराज स्वराज्याच्या राजकारणात आणि रणागणांवर गुंतले होते.

सळसळत्या रक्ताच्या तरुण संभाजीराजांचे शिवाजी महाराजांच्या दरबारातील अनुभवी मानकन्यांशी अनेकदा मतभेद होऊ लागले. संभाजीराजांच्या महाराजांचे आमात्य अण्णाजी दत्तोंच्या कारभाराला सक्त विरोध होता. शिवाजी महाराजांनी अण्णाजी हे अनुभवी आणि कुशल प्रशासक असल्यामुळे त्यांच्या भ्रष्ट कारभाराकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले. पण संभाजीराजांना ते मान्य होणे कठीण होते. अण्णाजी दत्तो आणि इतर अनुभवी मानकरी संभाजीराजांच्या विरोधात गेले. दरबारातील काही मानकरी संभाजीराजांना अपमानास्पद वागणूक देऊ लागले हे केवळ अण्णाजी दत्तोंच्या यांच्या सांगण्यातूनच केले. त्यांच्या विरोधामुळे शिवाजी महाराजांबरोबर दक्षिण हिंदुस्थानाच्या मोहिमेवर जाता आले नाही. तसेच शिवाजी महाराजांच्या अनुपस्थितीत संभाजीराजांचे हुक्म पाळण्यास अष्टप्रधानमंडळाने नकार दिला. त्यामुळे शिवाजी महाराजांना कोकणातील शृंगारपूरचे सुभेदार म्हणून संभाजीराजांना पाठवावे लागले.

या सगळ्या घडामोऱींमुळे संभाजीराजे अत्यंत व्यथित झाले. आणि त्यांनी शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य सोडून औरंगजेबचा सरदार दिलेखानाता सामील व्हायचा निर्णय घेतला. त्यांना पुढे करून दिलेखानाने स्वराज्यातील भूपाळगड या किल्ल्यावर हल्ला केला. किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळाने किल्ला नेटाने लढवला पण शत्रुपक्षावर युवराज संभाजीराजे आहेत. हे कळताच शरणागती पत्करली. संभाजीराजांनी गडावरील सैनिकांना सुरक्षितपणे जाऊ द्यायची मागणी दिलेखानकडे केली. पण विजयोन्मादाने हर्षभरित झालेल्या दिलेखानाने ७०० मराठी सैनिकांचा प्रत्येकी एक हात तोडायचा आदेश दिला. संभाजीराजांना भयंकर संताप आला. त्यानंतर दिलेखानाच्या सैन्याने अर्थणीवर हल्ला करून तेथील जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले. संभाजीराजांनी दिलेखानाकडे या

अत्याचारांचा जाब विचारला. पण दिलेखानाने त्यांना जुमानले नाही. संभाजीराजांना त्यांची चुक कळली आणि ते विजापूरमार्गे स्वराज्यातील पन्हाळगडावर येऊन दाखल झाले. ते स्वराज्यापासून सुमारे एक वर्ष दूर होते.

१६ जानेवारी इ.स. १६८१ रोजी संभाजीराजांचा राज्याभिषेक झाला. त्यांनी उदार अंतःकरणाने अण्णाजी दत्तो आणि मोरोपंत पेशव्यांना माफ केले आणि त्यांना अष्टप्रधान मंडळात पुन्हा स्थान दिले. मात्र काही काळानंतर अण्णाजी दत्तोनी पुन्हा संभाजीराजांविरुद्ध कट केला आणि त्यांना कैद करून राजारामांचा राज्याभिषेक करायचा घाट घातला. तेव्हा संभाजीराजे अण्णाजी दत्तो आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना हत्तीच्या पायी देऊन ठार मारले.

छत्रपती संभाजीराजे यांचे प्रधान मंडळ

सिंहासनाधीश्वर श्रीमंत छत्रपती संभाजीराजे भोसले (सेनाधीशांचे सेनाधीश-सर्वोच्च अधिकार असलेले) श्री सखी राजी जयति छत्रपती येसूबाई संभाजीराजे भोसले (संभाजीराजांच्या गैरहजेरीत राज्यव्यवस्थेच्या कारभारी)

- सरसेनापती- हंबीरराव मोहिते
- कुलमुखत्यार (सर्वोच्च प्रधान)- कवी कलश (कलुषा)
- पेशवे: निळो मोरेश्वर पिंगळे
- मुख्य न्यायाधीश: प्रल्हाद निराजी
- दानाध्यक्ष: मोरेश्वर पंडितराव
- चिटणीस: बाळाजी आवजी
- सुरनीस: अबाजी सोनदेव
- डबीर: जनार्दन पंत
- मुजुमदार: अण्णाजी दत्तो
- वाकेनवीस: दत्ताजीपंत

औरंगजेब इ.स. १६८२ मध्ये मराठ्यांवर हल्ला केला. औरंगजेबाचे सामर्थ्य सर्वच बाबतीत संभाजीराजांपेक्षा जास्त होते. ते सैन्य मराठे फौजांच्या

पाचपटीने जास्त होते तर औरंगजेबाचे सैन्य संभाजीराजच्या स्वराज्यातील सैन्यापेक्षा कमीतकमी १५ पटीने मोठे होते. जगातील सर्वात शक्तीशाली सैन्यामध्ये औरंगजेबांच्या सैन्याचा समावेश होत होता. तरीही संभाजीराजांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी हिमतीने लढा दिला. मराठ्यांची प्रबख इच्छाशक्ती आणि झुंझारपणाचे ठळक उदाहरण म्हणजे नाशिकजवळील रामशेज किल्ल्याचा लढा होय. औरंगजेबांच्या सरदारांची अशी अपेक्षा होती की तो किल्ला काही तासांतच शरणागती पत्करेल. पण मराठ्यांच्या चीवट प्रतिकारामुळे तो किल्ला जिंकण्यासाठी त्यांना तब्बल साडेसहा वर्ष झगडावे लागले. संभाजीराजांनी गोव्याचे पोर्टुगीज, जंजिन्याचा सिद्धी आणि म्हैसुरचा चिक्कदेवराय या शत्रूंना असा जोरदार धडा शिकवला की त्यांची संभाजीमजाराजांविरुद्ध औरंगजेबाला मदत करायची हिंमत झाली नाही. संभाजीराजांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी सर्व शत्रूंशी एकहाती झुंज दिली.

इ.स.१६८७-८८ मध्ये महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला. त्यामुळे परिस्थिती कठीण झाली. त्यातच संभाजीराजांच्यापाठीत खंजीर खुपसण्यासाठी अनेक फितूर सदैव तत्पर होते. इ.स.१६८९ च्या सुरुवातीला संभाजीराजांनी त्यांच्या महत्त्वाच्या सरदारांना बैठकीसाठी कोकणात संगमेश्वर येथे बोलवले. १ फेब्रुवारी इ.स.१६८९ रोजी बैठक संपवून संभाजीराजे रायगडाकडे रवाना होत असतानाच औरंगजेबाचा सरदार मकरबखान यांनी संगमेश्वरावर हल्ला केला. या कारवाईसाठी कमालीची गुप्तता बाळगली. मराठ्यांत आणि शत्रूंच्या सैन्यात चकमक झाली. मराठ्यांचे संख्याबळ कमी होते. प्रयत्नांची शर्थ कसूनही मराठे शत्रूचा हल्ला परतवू शकले नाहीत. शत्रूने संभाजीराजांना व त्यांच्यासोबत असलेल्या कवि कलश यांना जिवंत पकडले.

छत्रपती संभाजी महाराजांची हत्या मार्च ११ इ.स. १६८९ रोजी मृत्यूंजय अमावस्या भीमा आणि इंद्रायणी नदीच्या संगमावरील आळंदीजवळच्या तुळजापूर येथे करण्यात आली. प्रारंभी संभाजी महाराजांची समाधी तुळजापूर मध्ये आहे असा समज होता. कालांतराने संदर्भ मिळाल्यानंतर ही मूळ समाधी वढू-बढूक येथे

असल्याचे बा. सौ.बेंद्रे यांच्या ध्यानात आले. त्यांनी अखेर संभाजीमहाराजांच्या समाधीचा शोध लावला.

छत्रपती संभाजी महाराजांची साहित्यरचना

अफाट मोगली सैन्याशी धैर्याने आणि असामान्य शौर्याने लढा देणारे हे राजे उत्तम साहित्यिक आणि संस्कृत भाषेचे उत्तम जाणकारही होते. त्यांनी वयाच्या चौदाव्या वर्षी बुधभूषण हा राजनितीपर संस्कृत काव्यग्रंथ लिहिला. ते अनमोल साहित्यरत्न आमच्या प्रकाशनाच्या वतीने मराठी जनतेसाठी विनामूल्य ई-बुक स्वरूपात सादर करताना अत्यंत आनंद होत आहे. नजिकच्या काळात सदर ग्रंथाची मराठी भाषांतरीत आवृत्ती प्रकाशीत करण्याचा आमचा मानस आहे.

प्रकाशक

OUP—902—26-3-70—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S 172.2

Accession No. P.G. S 2156

Author S 18 B

Title ବିଜ୍ଞାନ ୧୯୬୬.

This book should be returned on or before the date last marked below.

GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

CLASS C, NO. II

PREPARED UNDER THE SUPERVISION OF
THE PUBLICATION DEPARTMENT OF
THE BHANDARKAR ORIENTAL
RESEARCH INSTITUTE,
POONA.

POONA

Bhandarkar Oriental Research Institute

1926

Government Oriental Series—Class C No. 2

THE
BUDHABHŪṢĀNA
OF
KING SĀMBHU

With an Introduction, Notes etc.

BY

H. D. VELANKAR, M. A.

Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay.

PUBLISHED BY

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

1926

Copies can be had direct from the Bhandarkar O. R.
Institute, P. O. Deccan Gymkhana, Poona, India.

Price Re, ~~Rs. 8~~ per copy exclusive of postage.

POONA:

Printed from type set up at the Bhandarkar Institute Press
Anandashram, Budhwar Peth, and published by
V. G. PARANJPE, M. A., LL. B., D. Litt., Secretary,
Bhandarkar Oriental Research Institute, POONA.

First Edition, One Thousand Copies.

श्रीमच्छंभुनृपविरचितम्

॥ वुधभूषणम् ॥

एम. ए. इत्युपपदधारिणा

वेलणकरवंशोन्मवेन दामोदरसूनुना हरिशः
आङ्ग्लभाषाप्रस्तावनया टिप्पनीभिश्च संपादित

पुण्यपत्तनस्थ—

भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधि
भाण्डारकरमन्दिरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाशयं नी

शके १८४८, खित्ताब्दे १९२६

मूल्यं सार्धो रूप्यकः

TABLE OF CONTENTS.

			Pages
Author's Preface	viii
Introduction	ix-xv
Text	1-95
Chapter I	1-24
Chapter II	25-48
Chapter III	49-95
Notes	1-10

PREFACE

The present edition of the Budhabhūṣana is based upon a single manuscript in the MSS library of the B. B. R. A. Society of Bombay. The manuscript is incorrect in many places and has left some gaps here and there. From the writing and paper &c, the MS appears to have been written before 150 years, or so I am greatly indebted to the B. B. R. A. Society for allowing me to make use of their manuscript for this edition.

I feel glad to express my obligations to Mr C. A. Kincaid, C. I. E., and also to the late Rao Bahadur Parasnisi, both of whom gave me valuable information regarding Sambhaji.

I further acknowledge with gratitude, the assistance which I received from Mr Purushottam Vishram Mavji, J. P., of Bombay. He showed me his own copy of a few selections from Sambhaji's Hindi poems, and permitted me to print them. These selections, however, have not been printed in this book as it is so desired by the Executive Board of the Bhandarkar Oriental Research Institute.

Lastly, I thank my friend Mr. G. B. Bapat, M. A., who much helped me in preparing the press-copy, and others who similarly helped me in bringing out this edition.

H. D. VELANKAR

INTRODUCTION.

(A Reprint from J. B. B. R. A. S 1925)

In 1920 I was entrusted with the work of preparing a descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit manuscripts of the Bombay Branch Royal Asiatic Society. While doing this I came across an incomplete Sanskrit manuscript which on close inspection, was found to contain a Sanskrit work called "Budhabhūsana", claiming for its author King Śambhu, popularly known as Sambhaji, son of Shivaji the Great. This was rather striking since nothing but vicious deeds, at the most brave and daring, are usually connected with the name of Prince Sambhaji. On going through the whole work, however, I found that it scarcely contained anything of either literary or historical importance. Nor could it decisively prove that Sambhaji was a man of letters. However, the mere fact that Sambhaji's name was connected with a literary work, has induced me to bring out an edition of the work.

The work is apparently divided into three chapters, not clearly distinguished from each other. The first contains 194 verses, mostly Subhāsitas, which are quotations from well-known authors, rendered popular owing to their strikingness, but often the sources of which are unknown. The first seventeen verses are introductory; they contain a brief history of the author's family, written in good easy Sanskrit and, together with the next eleven stanzas containing a hymn to Goddess Bhavāni, are the only few lines, which are directly from the author's pen. The first six of these contain praises offered to Gajānana, Śiva, Guru and Pārvati. The next ten are rather important. I subjoin an English translation of these.

(7) There was a king called Shāha (Shahaji), who was the Indra of the earth, who was skilled in Politics and Fine Arts, whose deeds were brave and noble, whose fame was

extensive and who was the Moon rising from the midst of the ocean in the form of the family of Bhrśabalas;

(8) Who worshipped the earth with an offering of the multitudes of the heads of hostile princes, which were severed (from their trunks) by a volley of arrows discharged from his bow, which was drawn right upto the ear—to him, the lofty crest jewel of numerous princes, was born the primeval Lord (i. e. Visnu) as his son, known widely by the name ' Śiva '.

(9) Victorious is Śiva, the invincible Chatrapati, lord of umbrella, who is (none but) the lord of the world (i. e God Visnu) who has assumed a partial incarnation, having seen the whole religion in distress, as it was bitten by the venomous serpent in the form of the Kali age

(10) [Śiva]—who in the course of the Buddha incarnation of Gopāla, while Kali was yet in his full strength on earth, (lit. had not yet declined) set up the Brahmans and other castes on a firm foundation in their respective walks of life, by vanquishing the enemies of the gods,—with a view to protect and revive the caste religion, which had been violently disturbed by the Mlechhas

(11) Having built fortresses for the protection of the earth on the best of the mountains inaccessible to the enemies, though called ' Sahya ', between Karnātaka on the one hand and Bāgalāna on the other and between the river Kṛṣṇā and the ocean (western), the foremost among the kings, reigns victorious in the inaccessible fort called Raīri (or Raigad)

(12) He conquered the whole of the earth from the eastern mountain to the western ocean and from the Setu (Adam's Bridge) to the mountain of cold (i. e the Himalayas), and made all princes pay tribute to him Having learnt the duties prescribed by the Śruti s, declared to him by the learned, he shines, day by day, on his throne, after the Coronation ceremony, by means of such symbols of royalty as the Chatra etc

(13) Who being a victorious prince, satisfied, on the

festive occasion of his coronation, the Brahmans, who had come from different places, with countless gifts of coins, garments, elephants and horses; and thus spread in all directions his fame, fit to be sung by gods and resembling in its purity, the lustre, which shoots out from the Moon.

(14) He it is whose fort shines with palaces and mansions in which princes dwell, with arches and beautiful market-squares, with new lakes filled with water all around, with learned priests, physicians and astrologers, with honest hereditary ministers and with the numberless brave armies of four kinds

(15) His son who is the crest jewel of all the fudatory chiefs and who is well versed in (lit has crossed the ocean in the form of) Poetry, Rhetoric, Purānas, Music and Archery, is famous by the name Śambhu

(16) That King Śambhuvarman is compiling this excellent book, having carefully read the works of the ancient writers and having taken his material from them

(17) May the wise accept what is good and give up what is bad, having carefully gone through our work; Rājahamsas indeed accept milk having abandoned water mixed with it.

This is purely an introduction which is followed by the work proper.

This is, however, introduced by a hymn of eleven stanzas addressed to Bhavāni and composed by the author himself, who naturally begins his work with a hymn to his favourite deity in order to secure uninterrupted completion.

This hymn is followed by fifteen stanzas (29-43) in praise of different deities, then by eighteen stanzas (44-61) expressive of benediction, both culled out from well-known ancient works. Last of all come the Anyoktis in 130 stanzas (62-191) followed by three stanzas which are instances of a kind of literary puzzle known as Antarlāpikā (192-194).

The second chapter, which forms the main body of the work, contains 632 verses treating of politics. The author here deals with the following subjects, of course always in verses cited from other works, usually from the Matsya

and Visnudharmottara Purānas and the Kāmandaki-yanitisāra :—The king and his qualifications (1-31); his assistants (32-46); the prime minister (47-71); the princes, their education and duties (72-91); King's advisers (92-96); the other componant parts of a kingdom, a-Kosa (97-106); b-Rastra (107-110); c-Durga and its equipment (111-186); d-Bala i. e. the Army (187-198); King's duties (199-203); spies (204-215); attendants (216-241); councillors and the counsel (242-273); ambassador (274-284); King's duties (285-321); King's vices (322-367); invasion (368-396); King's duties in general (397-632).

The third chapter contains miscellaneous information useful to princes and is, therefore, called Miśrakaniti-prakarana. Our manuscript contains 57 stanzas of this chapter and a portion of the 58th.

As regards the authorship of the work, the general opinion of the reader of the Maratha history is against ascribing any literary activities to Prince Sambhaji. The writers of the chronicles of the Maratha history, both old and new, leave an impression on the mind of the reader that Sambhaji though brave, was incapable of anything worthy of praise. There is, however, nothing in them to show that Sambhaji was illiterate. Direct references to his literary merits and achievements cannot, of course, be expected in these chronicles whose sole aim was to narrate the political events of a particular period. We may, at the most, expect to get some casual reference and as a matter of fact we do get some from which it is possible to conclude that not only had Sambhaji received education at the hands of learned Pandits, but he had also taste for Sanskrit literature and was occasionally in the habit of writing poetry in Hindi under the influence of Kavi Kalāsa or the celebrated Kalusha, especially when passing his leisure hours in the company of beautiful women. The most explicit passage in this connection is that occurring on page 75 of Chitragupta's chronicle of Shivaji the Great. It refers to an incident which took place after Shivaji's escape from Delhi, together with Prince Sambhaji. Being hotly pursued by Aurangzeb's men, Shivaji was compelled to leave the Prince with a Pandit

named Kashipant at Benares. The learned Pandit taught him together with other boys, as though he were a Brahmar boy. But even this would not satisfy the crafty officers of the Mongul Emperor. The Pandit then had to eat in the same dish with Sambhaji, in order to convince them that Sambhaji was a Brahman and not a Maratha. "He then made atone ments secretly (for the sin thus committed). He began to impart instructions to him in general Literature, and made him well versed in Sārasvata (grammar), Amarakośa Raghuvamśa, Siddhāntakaumudi, (Siddhānta-) Muktāval and other similar works. He, i e. Sambhaji became very clever"; according to another chronicle (Marāthī Sāmrājyāc Chotī Bakhara, i e. A short historoy of the Maratha Empire p. 32), the period during which he stayed there was about one year. If we believe in the Chroniclers, it is not impossible to maintain that Sambhaji obtained at least an elementary knowledge of the Sanskrit Language during this forced stay of his at Benares. Another passage which refers to the care bestowed upon Sambhaji's education by King Shivaji, is found on page 20 of the 91 articled chronicle of King Shivaji. There one Umaji Pandit is said to have been appointed to teach the Prince who was kept at Shringarpoor.

From the passages quoted above, we can safely conclude that Prince Sambhaji did receive at least an elementary knowledge of the Sanskrit Language and Literature during his boyhood. But there appear to have been original letters from which we can judge that he had kept up the habit of reading Sanskrit during his leisure hours till his advanced age. Thus for instance, Kincaid and Parasnisi, in their History of the Maratha People, part II, p. 58, remark— "Although he (i. e. Sambhaji) spent most of his life campaigning he was by no means averse from study. He employed a learned man called Keshav Pandit Adhyaksha, a friend of the great king to read with him Vālmiki's celebrated epic, the Rāmā�ana. As a reward he gave Keshava in 1684 A. D., 1600 small silver coins known as ladis. The king was moreover no mean versifier. He is known to have written two books of Hindi poetry. The first was

called Nakhashikha, in which he described the pleasures of love. The second was named Nayakabhad. In it he sang the varying charms of the beauties who beguiled his leisure moments" Even though the learned authors do not give the source of their information, we can presume that they have got it from some literary documents either in the form of letters or of chronicles

We are of course aware that the incident herein referred to, cannot go to prove that King Sambhaji was a good Sanskritist. We do not surely expect a Sanskrit author to require the help of a Śāstri for reading Vālmiki's Rāmā�ana. It must on the contrary be conceded that this is not a reference to the mere employment of a Puranik—though this is not entirely impossible—as a special reward consisting of silver coins is said to have been given to him for the services. But even this meagre knowledge of the Sanskrit Language on the part of King Sambhaji, which at least we can safely presume from the incident, is enough for our purpose. For the compilation of a work of the type we have before us does not require profound knowledge of the language, especially when the author was a Prince who commanded the services of learned Pandits.

All this, I hope, is sufficient to prove that King Sambhaji was the real compiler of the book before us. He may have been assisted by his Pandits in the task of selecting and arranging the quotations of which the work consists, but he was the principal figure. It proves at any rate that Sambhaji was fond of reading Sanskrit in the original and that he had the ambition of being called a Sanskrit poet.

The second part of the quotation from "A History of the Maratha People" given above is rather curious. It is based upon the recent researches of Mr. Purushottam Vishram Mavji, J. P. of Bombay as I learnt from the learned authors themselves. I am greatly indebted to Mr. Mavji, who very kindly handed over to me his own copy of a few stanzas selected from Sambhaji's two works of Hindi poetry. From these stray verses, we can judge about the contents and form of the two poems. The first of these is called

" Nakhaśikha " in which the author gives a poetical description of the different parts of Rādhā's body from the nail of the foot (नख) to the crest (शिखा). In the second which is obviously a work on Rhetoric and is called " Nāyikābheda " (Nayakabhad in the quotation from the ' History ' is evidently a misprint) we find a description of the different sorts of heroines such as Madhyamā, Praudhā, Khanditā etc., just after the fashion of Sanskrit writers on Rhetoric. The few quotations that we have got, disclose a close acquaintance on the part of our author with the Sanskrit works on Rhetoric.

Among the quotations we find one from the pen of the famous Kalusha. It is highly poetical and even though we unfortunately do not possess any literary remains of this great favourite of King Sambhaji, we have grounds to believe that he was a literary man. In the old chronicles he is described as Kavi Kalasha or the poet Kalasha. It was popularly believed that this Kanuja Brahman had been purposely sent by the Emperor from Delhi and that he was a great enchanter. As a matter of fact we know that this Kalusha did exert a wonderful influence upon the King but to what it was due we can simply guess. The origin of this influence is shrouded in obscurity. We will not be, however, far from the truth in assuming that to a considerable extent his literary gifts helped Kalusha to maintain his influence with the Prince. It is quite possible that this Kavi Kalusha may have composed several poems, which were not preserved owing to the general disfavour in which he was held, but stray copies of which may yet have existed and might one day be discovered by us. We on our part, are inclined to believe that the two Hindi poems (there may be more to the kind) are really from the pen of Prince Sambhaji, composed by him under the literary influence of Kalusha, who was certainly gifted with poetic talents.

श्री

बुधभूषणम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनृसिंहाय नमः ॥

देवदानवकृतस्तुतिभागं हेलया विजितदर्पितनागम् ।

भक्तविघ्नहनने धृतर(य)त्नं तं नमामि भववालकरत्नम् ॥ १ ॥

शशाङ्कमौलिं भासितेन भासुरं पश्चाननं शलसुताधिनाथम् ।

त्रयक्षं गिरीशं दशाबाहुमण्डितं कुबेरमित्रं सततं नमामि ॥ २ ॥

विरिञ्चिविष्णुवन्दितं नगाधिराजकन्यका-

विभूषितार्धविग्रहं प्रभूतबन्दिसंस्तुतम् ।

लसजटातटस्फुरत्सुरापगाविनिःसर-

दिशुद्धवारिशीतलं नमामि चन्द्रशेखरम् ॥ ३ ॥

अङ्गानकृष्णसर्पेण दंशिता भुवि मानवाः ।

तेषां जीवनहेत्वर्थं नौमि जाङ्गुलिकं गुरुम् ॥ ४ ॥

या भवेक्षणचका(को)र चन्द्रिका शांभवी निजजनस्य पालिका ।

या तुषारगिरिराजकन्यका सा ममास्तु शुभकालमालिका ॥ ५ ॥

सर्वदेवमयीमीशां नौमि भूषासमानिवताम् ।

यस्याः कटाक्षमात्रेण जायन्ते विबुधा नराः ॥ ६ ॥

भृशबदा(ला)न्वयसिन्धुसुधाकरः प्रथितकीर्तिरुदारपराक्रमः ।

अभवदर्थकलासु विशारदो जगति शाहनृपः क्षितिवासवः ॥ ७ ॥

येनाकर्णविकृष्टकार्मुकचलत्काण्डावलीकर्तित-

प्रस्थर्थिक्षितिपालमौलिनिवहैरभ्यार्चं विश्वंभरा ।

यस्यानेकदसुंधरापरिवृद्धप्रोत्तुङ्गचूडामणे:

पुत्रस्वं समुपागतः शिव इति ख्यातः पुराणो विभुः ॥ ८ ॥

कलिकालभुजंगमावलीढं निखिलं धर्ममवेक्ष्य विकलवं यः ।

जगतः पतिरंशतोवतापोः(तीर्णः) स शिवच्छत्रपतिर्जयत्यजेयः ॥९॥

येन क्षोणितले कलाविकले बुद्धावतारं गते
गोपालेखिलवर्णधर्मनिव्यये मैच्छैः समासादिते ।
भूयस्तत्परिपालनाय सकलाञ्जित्वा सुरद्वेषिणः
स्वे स्वे वर्णपथे चिरेण विहिता विप्रादिवर्णाः क्रमात् ॥ १० ॥

आकर्णाटकदेशातो गिरिवरे सह्येष्यसह्ये पैरे-

दुर्गाणि क्षितिपालनाय नृपतेयो बागलाणावधि ।
आकृष्णातटमासमुद्रमभितः कृत्वा कृती दुर्गमे
दुर्गे रायरिसंज्ञके विजयते भूमीभृतामग्रणीः ॥ ११ ॥

आपूर्वाचलपश्चिमाम्बुधिमथाप्यासेतुशतिचलं
निर्जित्यावनिमण्डलं च करदीकृत्याखिलान्भूमिपाद् ।
श्रौतं धर्ममवाप्य सञ्जिद्धिदितं राजाभिषेके परं
छत्रायैर्नृपलक्षणैरनुदिनं सिंहासने राजते ॥ १२ ॥

नानादेशसमागतान् द्विजवरान्येनाभिषेकोत्सवे ।
संतप्यातुलतोलितैर्बहुधनैर्वस्त्रैर्गजैर्वाजिभिः ।
चन्द्रप्रेरितचन्द्रिकेव विमला गेया बुधैर्बन्दिभिः
कीर्तिः सर्वदिग्न्तरेषु जयिना विस्तारिता भूभृता ॥ १३ ॥

सोयं यस्य गडो नरेन्द्रवहितैः प्रासादहम्येरहै(?)
म्यरापणा (रम्येरापण?) चत्वरैश्च परितः पूर्णेः सरोभिर्नवैः ।
विद्वैदिकवैयवर्यगणकैरायैश्च सन्मन्त्रिभिः
सैन्यैश्वापि चतुर्विधेरगणितैर्भाति प्रतापान्वितैः ॥ १४ ॥

तस्यात्मजः शंभुरिति प्रसिद्धः समस्तसामन्तशिरोवसन्तः (वतंसः) ।
यः काद्यसाहित्यपुराणगीतकोदण्डविद्यार्णवपारगामी ॥ १५ ॥

विविद्य शास्त्राणि पुरातनानामादाय तेभ्यः खलु सोयमर्थम् ।
करोति सद्ग्रन्थममुं नृपालः स शम्भुवर्मा बुधभूषणाख्यम् ॥ १६ ॥

विविद्य सन्तः कृतिमस्मदीयां गृह्णन्तु सज्जासदसञ्च जन्तु (त्यजन्तु)
क्षीरावियुक्तं परिहृत्य नारीं (नीरं) क्षीरं भजन्ते खलु राजहंसाः ॥ १७ ॥

निर्विघ्नसमाप्तये श्रीभवान्याः स्तुतिं स्वरुताम् ॥ —

स्फटिकरचितपीठे इयामलाङ्गीं भवानी—

महणचरणकान्ति भासयन्तीं स्वरूपम् ।

नखमणिगुणयुक्ता अङ्गुलीभासयन्तीं

विजितसितगरुद्धिर्द्वृपुरगुरुलक्ष्युगमम् ॥ १८ ॥

पद्मरागारुणश्रीकशिरः पुष्पेण शोभिताम् ।

हृतशीतांशुतेजस्कमुक्ताचन्द्रोपशोभिताम् ॥ १९ ॥

अतीव सुकुमाराङ्गीं प्रोल्लसच्चूर्ण(स्वर्ण)कुण्डलाम् ।

भूवलिभाङ्गसौन्दर्यजितकामशरासनाम् ॥ २० ॥

मदिरामदसंधूर्णमदिराक्षीं मदालसाम् ।

निर्मलादर्शसंदर्शकपोलकफल(फलक)प्रभाम् ॥ २१ ॥

विलसन्दालतिलकां मुक्तागुणसमान्विताम् ।

विभासद्रत्नसंयुक्तां कर्णभूषणशोभिताम् ॥ २२ ॥

नानालङ्कारसंयुक्तां नासान्यस्तमयूरिकाम् ।

पूर्णेन्दुहृदयवदनां प्रवालतुलिताधराम् ॥ २३ ॥

सुवर्तुलस्तनद्वन्द्वमुक्ताकञ्चुकिकावृताम् ।

चतुर्भुजां पद्महस्तां पद्मनेत्रविराजिताम् ॥ २४ ॥

रतिरक्तां शम्भुकान्तां निष्प्रनाभिं तनूदरीम् ।

कृशमध्यां कृशाङ्गीं च ध्यानयोगासने रताम् ॥ २५ ॥

विलस(द्र)क्तवसनां रक्तकाञ्चीपरिवृताम् ॥ ।

विशा(ल)जघनां रम्यां सौन्दर्योदार्यमन्दिराम् ॥ २६ ॥

सुवर्णरम्भां दम्भारि(?)म(मृ)दुलोरुविराज(जि)ताम् ।

कामेषुधिसुहृजङ्गां जानुयुग्मोपशोभिताम् ॥ २७ ॥

इति चन्द्रचूडरमणीस्तुतिमेणा(नां)

धरणीशशम्भुरचितामतिभक्त्या ।

मनुजः पठेदनुदिनं स किलोच्च-

भुवि भारतीजलधिजानिलयं स्था(त) ॥ २८ ॥

अथ प्राचनिनमस्तुतिः—

चलत्कर्णानिलोद्भूतसिन्दूरारुणिताम्बरः ।

जय(त्य)काले विसृजन्सन्ध्यामिव गजाननः ॥ २९ ॥

हरकण्ठग्रहानन्दभीलिताक्षीं नमाम्युमाम् ।

कालकूटविषस्पर्शजातमूर्च्छागता(मा)मिव ॥ ३० ॥

चन्द्राननार्धदेहाय चन्द्रांशुसितकीर्तये ।

चन्द्राकर्णनलनेत्राय चन्द्रार्धशिरसे नमः ॥ ३१ ॥

तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गकशृङ्गारिणे ।

नदा शेखरिणे हृशा तिलकिने नारायणेनाञ्चिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय नित्यं नमः ॥ ३२ ॥

नमस्तुम्ब(ङ्गः)शिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।

ऋैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ ३३ ॥

वामाङ्गीकृतवामाङ्गी कुण्डलीकृतकुण्डली ।

आविरस्तु पुरो वस्तु भूतिभृत्यम्बराम्बरम् ॥ ३४ ॥

पिनाकपाणिबालेन्दुभस्ममन्दाकिनीयुता ।

तथापि भव ते सूर्तिरपवर्गानुसारिणी ॥ ३५ ॥

पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां

मूर्ति(र्ती) भूतं भागधेयं यदूनाम् ।

एकीभूतं गुपचित्रं श्रुतीनां

इयामीभूतं ब्रह्म मे सञ्चित्ताम् ॥ ३६ ॥

नवनीलमेघरुचिरः पुरः (परः) पुमान्

अवनीलिवाप्य धृतगोपविग्रहः ।

नवनीतकीर्तिरमरैरपि स्वयं

नवनीतमिक्षुरधुना स चिन्त्यते ॥ ३७ ॥

अतिविपुलं कुचयुगलं रहासि करैरामृशन्मुहुर्लक्ष्म्याः ।

तदपि हृतं निजहृदयं जयति हरिमृगयमाण इव ॥ ३८ ॥

मकरीविरचनभद्रग्या राधाकुचकलशपीडनव्यसनी ।
ऋजुमपि लेखां लुम्पन्नटवरवेषो हरिजेयति ॥ ३९ ॥

स्त्रिज्ञोसि मुञ्च शैलं विभृमो वयमिति वदश्सु(त्सु) शिथिलभुजः ।
गिरिवरभुग्निततबाहुषु गोपेषु हसन्हरिर्जयति ॥ ४० ॥

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्दिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ ४१ ॥

तं वन्दे पद्मसद्मानमुपवीतच्छटाछलात् ।
गङ्गा ओतस्येणै(णे)व यं सदैव निषेवते ॥ ४२ ॥

शुक्तुण्डच्छविसवितुश्वण्डरुचेः पुण्डरीकवनबन्धोः ।
मण्डलमुदितं वन्दे कुण्डलमाखण्डलाशायाः ॥ ४३ ॥

अथाशिषः—

सानन्दं नम्द(दि)हस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि—
त्रासाज्ञासाग्ररन्धं विशाति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।
गण्डोहुनिलिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे—
वैनायकयश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥ ४४ ॥

गण्डस्थलीगलदमन्दमदप्रवाह—
मायदद्विरेफमधुरस्वरदत्तकर्णः ।
हर्षादिवालसनिमीलितनेत्रयुग्मो
विघ्नच्छदे भवतु भूतपातिर्गणेशः ॥ ४५ ॥

अथ भवान्याः—

अनुकृतम(र)क(त)वर्णा शोभितकर्णा कदम्बमुकुलेन ।
नखमुखमुखरितवर्णा मध्ये क्षीणा शिवा शिवं कृयात् ॥ ४६ ॥

स्वेदत्ते(स्ते ?) कथमीहृशः प्रियतमे त्वचेत्रवह्न्यचर्चिषा ।
कस्माद्वेषितमेतदिन्दुवदने भोगीन्द्रभीतेर्भव ।
रोमाच्चः कथमेष देवि भग(वन्)नागाम्भसां सकिरै—
रित्थं भर्तरि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु नः ॥ ४७ ॥

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्जे
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे ।
वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषा पौरुषोपमनिन्द्रं
निर्विघ्नं निप्रती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥ ४८ ॥

तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
नस्वकिरणविभिन्नां दाढिमीबीजबुध्या ।
अनुकलमनुकूर्वन्येन कीरो निरुद्धः
स भवतु सम भृत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥ ४९ ॥

अथ शास्त्रोः—

जीर्णेष्युत्कटकालकूटकवले प्यु(प्लुषे) हठान्मन्मथे
नीते भास्क(स्व)रभालनेत्रतनुतां कलपान्तदावानले ।
यः शक्त्या समलंकृतोपि शशिनं शैलात्मजां स्वर्धुनीं
धत्ते कौतुकराजनीतिनिपुणः पायात्स वः शङ्करः ॥ ५० ॥

केयूरीकृतकङ्कणीकृतजटाजूटावतंसीकृत—
ज्यावह्नीकृतकुण्डलीकृतकटीसूत्रीकृताहीश्वरः ।
पायाद्वस्तिलकीकृतप्रियतमादर्शीकृताक्षीकृत—
यूतारम्भपणीकृतेन्दुशकलः कात्यायनीकामुकः ॥ ५१ ॥

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः इयामाम्बुदोपमः ।
गौ(री)भुजलता यत्र विबुद्धेखेव राजते ॥ ५२ ॥

स धूर्जटिजटाजूटो जायतां विजयाय वः ।
यत्रैकापि लताभ्रान्तिं करोत्यथापि जाह्नवी ॥ ५३ ॥

अथ विष्णोः—

कृष्ण त्वं नवयौवनोसि चपला प्रायेण गोपाङ्गना
कंसो भूषतिरञ्जनालमृदुलग्रविं वयं गोदुहः ।
तथाचेऽज्ञालिना भवन्तमधुना वृन्दावनं मन्दु(?) ना ।
मा यासीरिति नन्दगोपवचसा नम्रो हरिः पातु वः ॥ ५४ ॥

भ्राम्यन्मन्दरकन्दरोदरदरी व्यावर्तिभिर्वारिथे:
फलोलैरलमाकुलं कलयतो लक्ष्म्या मुखाम्भोरुहम् ।

ॐसुक्यात्तरलाः स्मराद्विकसिता भीत्या समाकुञ्चिताः
क्रोधेन ज्वलिता मुदा मुकुलिताः शौरेर्दृशः पातु(न्तु) वः ॥ ५५ ॥

अर्धोन्मीलितलोचनस्य पिवतः पर्याप्तमेकं स्तनं
सद्यः प्रस्तुतद्वग्धादिग्धमपरं हस्तेन संमार्जता(त??:) ।
मात्रा चाङ्गलिचालितस्य चिबुकस्मेरायमाने मुखे
विष्णोः क्षीरकणाम्बुधामधवला दन्तयुतिः पातु वः ॥५६ ॥

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पयते
किञ्चत्वेवं विजनस्थयोर्हतजनाः संभावयत्यन्यथा ।
इत्यामन्त्रणभाङ्गम् सूचिततवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन्पुलकोत्करात्रिचतनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्यैत्यकुदुम्बनीजनमनः सन्तोषसङ्कोचनः
कुर्याद्विश्वम(न)श्वरं स भगव(वा)न्कोलावतारो हरिः ।
यदंश्वाङ्गुरकोटिकोटिकोणान्तरस्थेयसी
पृथ्वी भात्यवदातकेतकदले लीनेव भृङ्गाङ्गना ॥ ५८ ॥

अथ लक्ष्म्याः—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शश्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्वाहु ल्याः(लक्ष्म्याः) पुनातु ॥५९॥

पायात्पयोधिदुहितुः कपोलामलचन्द्रमाः ।
यत्र संक्रान्तविम्बेन हरिणा हरिणायते ॥ ६० ॥

अथ सूर्यस्यः—

सिन्दूरस्पृहया स्पृशान्ति किरणं कुम्भस्थमाधोरणा
भिळी पल्लवशङ्क्या विचिनुते सान्द्रं द्रुमद्रा(द्रो?)णिषु ॥
कान्ताः कुङ्गुमशङ्क्या करतले मृद्गन्ति लग्नं च यत्-
तत्तेजः प्रथमोऽद्वं भवकरं सौरं चिरं पातु वः ॥ ६१ ॥

अथान्योक्तयः । तत्रादौ सूर्यस्य ।

यत्पादाः शिरसा न केन विधृताः पृथ्वीधृतामग्रजे(भृतां मध्यतः)
तस्मिन्भास्वति राहुणा कवलिते लोकत्रयीचक्षुषि ।
खद्योतैः स्फुरितं तमोभिरुदितं ताराभिरुज्जम्बितं
घूकैरुत्थितमाः किमत्र करवै किं केन नो चेष्टितम् ॥ ६२ ॥

तस्यैवाभ्युदयो भूयाज्ञानोर्यस्योदये सति ।
विकासभाजो जायन्ते गुणिनः कमलाकराः ॥ ६३ ॥

देवो हरिर्वहति वक्षसि कौस्तुभं वा (त-)
तन्व्येव(मन्येव) काचन पुनर्युमणेः प्रतिष्ठा ।
यत्पादसंगतिसमर्पितसौरभाणि
धत्ते स एव शिरसा सरसीरुहाणि ॥ ६४ ॥

करानप्रसार्य रविणा दक्षिणाशावलम्बिना ।
न केवलं मनोरा(लैमनेनात्मा)दिवसोपि लघी(घू)कृतः ॥ ६५ ॥

गते तस्मिन्भानौ त्रिभुवनसमुन्मेषविरह—
व्यथां चन्द्रो नेष्यत्यनुचितमितो नास्ति किमपि ।
इदं चेतस्तापं जनयतिरामत्र यदमी
प्रदीपाः संजाताति(स्ति?)मिरहृदि रहोधुर(?)शिखाः ॥ ६६ ॥

पातः पूष्णो महति भवते(भवति महते) नोपतापाय यस्मात्
कालेनास्तं क इह न गता यान्ति यास्यन्ति चान्ये ।
एतावत्तु व्यथयति यदालोकवाह्यस्तमोभि—
स्तस्मिन्नेव प्रकृतिमहति व्योम्नि लब्धोऽवकाशः ॥ ६७ ॥

अथ चन्द्रस्य—

हरसुकुटे सुरतटिनीनिकटस्थितिलोभतो द्विजेन्द्रेण ।
अपि गरलं फणिफूत्कृतिरीक्षणतीक्षणाशृशुक्षाणिः क्षान्तः ॥ ६८ ॥

विरम तिमिर साहसार(द)मुष्माद्यादि रविरस्तमितो गतस्ततः किम् ।
कलयासि न पुरो महोत्सवोर्मिद्युतिनिधिरभ्युदिता (तो) यमं(?)

शशाङ्कः ॥ ६९ ॥

अहो नक्षत्रराजा(ज)स्य साभिमानविचेष्टितम् ।
परिक्षीणस्य वक्तव्यं संपूर्णस्य च वृत्तता ॥ ७० ॥

आलोकवन्तः सन्त्येव भूयांसो भास्करादयः ।
कलावानेव तु ग्रावद्रावकर्मणि कर्मठः ॥ ७१ ॥

शिरसा धार्यमाणोपि सोमः सौम्येन शंभुना ।
तथापि कृशतां धत्ते कष्टः खलु पराश्रयः ॥ ७२ ॥

लब्धं जन्म सह श्रिया श्रियमपि ब्रेलोक्यभूषाकर-
स्थित्यर्थं परमेश्वरोभ्युपगतस्तेनापि मूर्धना कृतः ।
बृद्धिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रत्युत
प्रायः प्राक्तनमेव कर्म बलवत्कः कस्य कर्तुं क्षमः ॥ ७३ ॥

पीयूषं वपुषोस्य हेतुरुदयो विश्वस्य नेत्रोत्सवः
प्लुषं भानुकरैरिदं त्रिभुवनं ज्योत्स्नाभि(क)रैः सिञ्चति ।
सर्वाशाप्रतिरोधकान्धतमसो ध्वंसाय बद्धोदयमे
धिर्घातारमिहापि लक्ष्म लिखितुं यस्य(स्याय वृत्तं मनः ॥ ७४ ॥

चायोः—

अलिपटलैरनुयातां सहदयहृदयज्वरं विलुम्पन्ति(न्तीम्) ।
मृगमदपरिमललहरीं समीर किं पामरेषु रे किरसि ॥ ७५ ॥

कोयं भ्रान्तिप्रकारस्तव पवन पदं लोकपादाहतानां
तेजस्त्विव्रातसेव्ये नभसि नयसि यत्पांसुपूरं प्रतिष्ठाम् ।
अस्मिन्नुत्थाप्यमाने जननयनपथोपद्रवस्तावदास्तां
केनोपायेन सह्यो वपुषि कलुषतादोष पि(ए)ष त्वयैव ॥ ७६ ॥

ये जात्या लघवः सैदैव गणनां याता न ये कुत्राचित्
पदभ्यामेव विक(म)र्दिताः प्र(ति)दिनं भूसौ विलीनाश्विरम् ।
उत्क्षिप्ताश्वपलाशयेन मरुता पश्यान्तरिक्षे सखे
तुङ्गानामुपरि स्थितिं क्षि(ति)भूतां कुर्वन्ति ते पांसवः ॥ ७७ ॥

मेघस्य—

एकर्ष्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युंद(भ्युञ्ज)तिं जलधरस्य ।

विश्वं सशी(ल)काननमाननमवलोकते यस्य ॥ ७८ ॥

प्रावृषेण्यस्य मालिन्यं को दोषोभीष्टवर्षिणः ।
 शारदाभ्रस्य शुभ्रत्वं वशिष्यो(वद कुत्रो)पयुज्यते ॥ ७९ ॥
 जलधर जलभरनिकरैरपहर परितापमुद्धतं जगतः ।
 नो चेदपसर दूरं हिमकरकरदर्शनं विक(त ?)र ॥ ८० ॥
 शैलेयेषु शिलातलेषु च गिरेः शृङ्गेषु गर्तेषु च
 श्रीखण्डेषु बिभीतकेषु परितः पूर्णेषु रिक्तेषु च ।
 स्त्रिघेन ध्वनिनाखिलेषु जगतीचक्रे समं वर्ततो
 वन्दे वारिद सार्वभौमि भवतो विश्वोपकारि ब्रतम् ॥ ८१ ॥
 शो(झो)षं गते सरासि शेवलवह्नीणा—
 मन्तस्तिमिर्लुठति तापविषेष(शोषि ?)ताङ्गः ।
 अत्रान्तरे यदि न वारिद वारिवृन्दे—
 राष्ट्रावयेस्तदनु किं मृतमण्डनेन ॥ ८२ ॥
 किसलयानि कुतः कुसुमानि वा
 क च फलानि ताद(तथा ?) वरवीरुधाम् ।
 अयमकारुणि(रण)कारुणिको यदा
 वितरतीह पयो न पयोधरः ॥ ८३ ॥
 नभसि निरवलम्बे सीतदा(दता) दीर्घकालं
 त्वदभिमुखविस्थृत्यानन्तरञ्चूपुटेन ।
 जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्तां
 ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्वातकेन ॥ ८४ ॥
 क्षुद्राः सन्ति सहस्राः स्वभरणव्यापारमात्रोदताः
 स्वार्थो यस्य परार्थं एव परमा(स पुमा)नेकः सतामग्रणीः ।
 दुःपूरोदरपूरणाय पित्रिं श्रोतःपतिं वाढवो
 जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छिन्नये ॥ ८५ ॥
 आपो विमुक्ताः कवचिदाप एव
 कवचिन्न किंचिद्ग्ररलं कवचिच्च ।
 यस्मिन्विमुक्ताः प्रभवन्ति मुक्ताः
 पयोद तस्मिन्विमुखः कुतस्त्वम् ॥ ८६ ॥
 अमुं कालक्षेपं त्यज जलद गम्भीरमधुरैः
 किमेभिन्निर्धर्षैः सृज झटिति झाङ्कारि सलिलम् ।

अये पश्यावस्थामकरुणसमीरव्यातिकर—
ज्वलद्वावज्वालावलिजटिलमूर्तेविंदपिनः ॥ ८७ ॥

हंसस्य—

अस्ति यथा पि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डतम् ।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ ८८ ॥
एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥ ८९ ॥

रे राजहंस किमिति ज्व(त्व)मिहागतोसि
योसौ बकः स इह हंस इति प्रतीतः ।
तद्गम्यतो(ता)मनुपदेन पुनः स्वभूमौ
यावद्वदन्ति न बकं खलु मूढलोकाः ॥ ९० ॥

अपसरणमेव शरणं मौनं वा तत्र राजहंसस्य ।
कदु रटति निकटवर्ती वाचालष्टिष्टिभो यत्र ॥ ९१ ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधिप्रसिद्धां ।
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ९२ ॥

मधुकरस्य— .

अपसर मधुकर दूरं परिमलबहलेपि केतकीकुसुमे ।
इह नहि मधुलवलेशो भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥ ९३ ॥

इह रूपमात्रसारे भित्तिविलिखितात्रि(तेत्र चि)त्रकलहारे ।
न रसो नापि च गन्धो मधुकरबन्धो वृथा भ्रमसि ॥ ९४ ॥

भ्रमर भ्रमता दिगन्तराले काचिदासेवितमीक्षितं श्रुतं वा ।
कथयस्व विहाय पक्षपातं यदि जातीकुसुमानुकारि पुष्पम् ॥ ९५ ॥

अलिरयं नलिनी(वन)वल्लभः कुमु(दि)नीकुलकेलिमदालसः ।
विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥ ९६ ॥

अन्यासु तावदुपर्मदसहासु भृङ्ग
लोलं विनोदय मदः(न:) सुमनोलतासु ।

मुग्धामनामरजसं कलिकामकाले
बालां कदर्थयसि किं नवमहिकायाः ॥ ९७ ॥

फुलेषु यः कमलिनीकमलोदरेषु
चूतेसि(षु) यो विलसितः कमलान्तरस्थः ।
पश्याद्य तस्य मधुपस्य शरद्धपाये
कृच्छ्रेण वेणुविवरे दिवसाः प्रयान्ति ॥ ९८ ॥

गौरीं चम्पककलिकामपहाय भ्रान्तदुर्ज्ज्ञे ।
शालमलिकुसुमदलेषु स्वैरे(रं) गुञ्जज्ञ लज्जसे मधुप ॥ ९९ ॥

चातकस्य—

एक एव खगो मानी चिरं जीवति चातकः ।
म्रियते वा पिपासायां याचते वा पुरंदरम् ॥ १०० ॥

कूपे पानमधोमुखं भवति मे नयो वराक्यः स्त्रियः
मारङ्ग्नर्बकटिट्ठिभैः सह सिरं(सरः) सेव्यं समालोकयन् ।
शुष्यत्तालुगतोपि कम्पिततनुः श्रुत्वा गभीरध्वनिं
धैर्यादुद्ध्र(द्ध)तकन्धरो जलधर त्वां याचते चातकः ॥ १०१ ॥

कोकिलस्य—

रे रे कोकिल मा भज मौनं किंचिदुदीरय पञ्चमरागम् ।
नो चेत्त्वामिह को जानीते काककदम्बकापिहिते चूते । १०२ ॥

काकैः मह विरुद्धस्य कोकिलस्य कला गिरः ।
खलसङ्गेनपि नैष्ठदुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः ॥ १०३ ॥

अस्यां मखे बधिरलोकनिवासभूमौ
किं कूजितेन खलु कोकिल कोमलेन ।
एते हि दैवहतकास्तदभिज्ञवर्णं
त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः । १०४ ॥

यस्याकर्ण्य वचः सुधाकवलितं वाचंयमानामपि
ध्यग्राणि व्यथयन्ति मन्मथकथाश्वेतांसि चैत्रोत्सवे ।

रे रे काक वराक साकममुना पुंस्कोकिलेनाधुना
स्पर्धाबन्धु(न्ध)मुपेयुषस्तव तु किं लज्जापि नो जायते ॥ १०५ ॥
रसालशिखरासीनाः शतं सन्तु पतत्रिणः ।
तन्मञ्जरीरसामोदं विदुरेव कुहूमुखाः ॥ १०६ ॥

मयूरस्य—

अये नीलग्रीव क नु खलु सखे तेय मुनयः
परं तोषं येषां तव रवाविलासोर(वि) तनुते ।
अमी दूरात्कूराः कणितमिदमाकर्ण्य सहसा
त्वरन्तं हन्तुं त्वामहह शबराः पुह्नितशराः ॥ १०७ ॥

एतस्मिन्मलयाचले बहुविधेः किं तैरकिञ्चित्करैः
काकोलूककपोतकोकिलरुके(रुत ?)रेकोपि पार्श्वस्थितः ।
केकी कूजति चेत्तदा विघटितव्यालावलीबन्धनः
सेव्यः स्यादिह सर्वलोकभनसामानन्दनश्वन्दनः ॥ १०८ ॥

केका कर्णमृतं ते सकुसुमकबरीकान्तिहाराः कलापाः
कण्ठच्छाया पुरारेगलरुचिरचिरा सौहृदं मेघसङ्घैः ।
विश्वद्वेषिद्विजिह्वस्फुरदुरुषिशिर्नित्यमाहारवृत्तिः
के: पुण्ये: प्राप्तमेतत्सकलमापि सखे चित्तवृत्तं मयूर ॥ १०९ ॥

शुक्रस्य—

.....श्रेणीपरिवृढवृथा...(?)

अमुष्मिन्नयाने विहगखल एष प्रतिकलं
विलोलः काकालः कवणति पट्ट या(व)त्कटुतरम् ।
सखे तावत्कीर दृ(द्र)ढय हृदि वाचं च सकलां
न मीनेन न्यूनो भवति गुणभाजां गुणगणः ॥ ११० ॥

इयं पह्ली भिष्णुचितसमारभरसिकैः
समन्तादाक्रान्ता विषविषयबाणप्रणयिभिः ।
तरोरस्य स्कन्धे गमय सभयं कीर निभृतं
न वाणी कल्याणी तदिह मुखमुद्रेव शरणम् ॥ १११ ॥

काकस्य—

कृष्णं वपुर्वहतु चुम्बतु सत्कलानि
रम्येषु संचरतु चूतवनान्तरेषु ।
पुंस्कोकिलस्य चरितानि करोतु कामं
काकः कलध्वनिविधौ खलु काक एव ॥ ११२ ॥

पथे निष्पतितान्शुन्ये दृष्टा निरावरणान्...
दधिभूतघटान्गर्वोन्धर(?)समुद्ध(त)कन्धरः ।
निजसमुचिताश्वेष्टास्तास्ता विकारशताकुलो
यदि न कुरुते काणः काकः कदा नु करिष्यति ॥ ११३ ॥

बकस्य—

उभौ पक्षौ शुक्रौ भुवि वियति चावारितगतिः
सदा मीनान्मुङ्के वसाति शिरस(सकल)स्थाणुशिरसि ।
बके सर्वश्वान्द्रो गुणसमुदयः कश्चिदधिको ।
गुणाः स्थाने मान्या न तु नरवरस्थानराहिताः ॥ ११४ ॥

बकोट बूमस्त्वां लघुनि श(स)रसि क्वापि शिरसि(शकरै)—
स्तव न्याय्या वृत्तिर्न पुनरथ गादुं समुचिता (तः) ।
इतश्चेतश्वाभ्रांलिहलहरिहेलातरालित—
क्षितिधग्रासैकग्रहलतिमिपोतः पातिरपाद् ॥ ११५ ॥

स्योतस्य—

अदृष्टव्यापारं गतवति दिनानामाधिपतौ
यशःशोषीभूते शशिनि गतधाञ्जि ग्रहगणे ।
नथान्धं संजातं जगदुपनते मेघसमये
यथामी गण्यन्ते तमसि पटवः कीटमणयः ॥ ११६ ॥

इन्द्रः प्रयास्याति विनडःक्ष्यति तारकश्रीः
स्थास्यन्ति लीढतिमिरा न मणिप्रदीपाः ।
अन्धं समग्रमापि कीटमपो(जे) भविष्य—
त्युन्मेषमेष्यति भवानिति दूरमेतत् ॥ ११७ ॥

गजस्य—

कर्णे चामरचारुचञ्चुकलिकाः कण्ठे मणीनां गणाः
सिन्दूरप्रकराः शिरःपरिसरे पार्श्वान्तिके किञ्चिणी ।
लब्धश्चेन्नृपवाहनेन कणि(रि)णा बद्धेन भूषाविधि-
स्ततिकं भूधरधूलिधूसरतनुर्मान्यो न वन्यो गजः ॥ ११८ ॥

केलिं कुरुष्व परिभुद्धक्षव सरोरुहाणि
गाहस्व शैलतटनिर्झरिणीपयांसि ।
भावानुरक्तकरिणीकरलालिताङ्गः
मातङ्ग मुञ्च मृगराजरणाभिलाषम् ॥ ११९ ॥

तापो नापगतस्तृष्णा न च कृशा धूली न धूता तनो—
ने स्वच्छन्दमकारि केलिकवलः का नाम केलिस्पृहा ।
दूरोत्क्षिपकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा न वा पाद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारिणी(रण)महो झाङ्कारकोलाहलः ॥ १२० ॥

भो भोः करिन्द्र दिवसानि कियान्ति तावत्
तस्मिन्मरौ समति(वा)हय कुत्रचित्त्वम् ।
रेवाजलैनिजकरेणुकरप्रयुक्तै—
र्भूयः शमं गमयितासि निदाघदाहम् ॥ १२१ ॥

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै—
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने वसान्ति ॥ १२२ ॥

अथ सिंहस्य—

मृगेभ्यो रक्षयेत क्षेत्रं नरैस्तृणमयैरपि ।
सिंहाक्रान्तं पूर्नमूढ न हयैर्न च दन्तिभिः ॥ १२३ ॥

अस्मिन्नभ्योदवृन्दध्वनिजनितरुषि प्रेक्षमाणेन्तरिक्षं
मा काक व्याकुलो भूस्तरुशिखरशवक्रव्यलेशानशान ।
धन्ते मन्तेभकुम्भव्यतिकरकरजग्रामवज्राग्रजाय
ग्रासव्यासक्तमुक्ताधवलितकवलो न स्पृहामत्र सिंहः ॥ १२४ ॥

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्राणोपि कष्टां दशा—
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरिपि प्राणेषु गच्छत्स्वपि ।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भदलनग्रासैकबध्दस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ १२५ ॥
परिणतगर्भभराता सिंहवधूः शङ्खकीविषिने ।
अन्वेषयति मदान्धद्विरदेन सिक्तमवनितलम् ॥ १२६ ॥

मृगस्य—

दूर्वाङ्गुकरतृणाहारा धन्यास्तात वने मृगाः ।
विभवोन्मत्तचित्तानां न पश्यन्ति मुखानि यत् ॥ १२७ ॥
रोमन्थमाचरय मन्थरमेत्य निद्रां
मुञ्च श्रमं तदनु संचर रे यथेच्छम् ।
दूरे स पामरजनो मुनयः किलैते
निष्कारणं हरिणपोत विभोषि कस्मात् ॥ १२८ ॥
कालिम्ना ग्र(न) गतं स्वनाम गलितं जाता कलङ्काभिवा
* * * * * त्रिभुवनं किं प्राप्तमुच्चैर्मृग ।
अस्माकं वसतां वनेषि वस(नि)ता वाञ्छन्ति नेत्रोपमां
कस्तूरीहरिणाभिधाजानि जने स्थाने विहारः स्थितिः ॥ १२९ ॥

मृक्षान्योक्तयः—

यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलपुष्पवर्जितो विहितः ।
निजवपुषैव परेषां तथापि संतापमपहरति ॥ १३० ॥
केचिल्लोचनहारिणः कतिपयाः सौरभ्यसंभारिणः
केष्यन्ये फलधारिणः प्रतिदिशं ते सन्तु हन्तु द्रुमाः ।
धन्योदयं हरिचन्दनः परिसे(सरे) यस्य स्थितैः शाखिभिः
शाकोटादिभिरप्यहो मृगदृशामङ्गेषु लीलायते(यितम्) ॥ १३१ ॥
कुसुमस्तबका नम्राः सत्येव परितो लताः ।
तथापि भ्रमरभ्रान्तिं करोत्यैकैव मालती ॥ १३२ ॥
न च गन्धवहेन चुम्बिता न च पीता मधुपेन मालिका ।
पिहितैर(व) कठोरशाखया परिणामस्य जगाम गोचरम् ॥ १३३ ॥

सूचीभिर्दलितं वपुः कवलितं धूलीभिरायुर्दशो—
नर्निन्द्रैः क्रकचोपमैर्दलपुंडैः पक्षद्वयं कीलितम् ।
पूर्णा एव मनोरथाः किमपरं कल्याणि कल्पायुतं
जीयाः केतकि देहि निर्गमपथं जीवत्वसौ षट्पक्षः(दः) ॥ १३४ ॥

कति पहुङ्किता न पुष्पिता वा तरवः सान्ति समन्ततो वसन्ते ।
जगतां विजयाय मनिकेतोः सहकारी सहकार एष एव ॥ १३५ ॥

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि
सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।
हंहो रसाल फलवर्य तथापि दूये
यद्व ग्रन्थिलं च कुटिलं च (वपु)र्बिभर्षि ॥ १३६ ॥

तालीतरोरनुपकारि फलं फालित्वा
लज्जावशादुचित एव विनाशयोगः ।
एतत्तु चित्रमुपकृत्य फलैः परेभ्यः
प्राणाश्चिजान् सपदि यत्कदली जहाति ॥ १३७ ॥

यद्यपि न भवति हानिः परकीयां चरति रासभे द्राक्षाम् ।
असमञ्जसं तु मत्वा तथापि खलु स्थिते चेतः ॥ १३८ ॥

दासेरकस्य दासीयं बदरी यदि रोचते ।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षाद्मृतप्रदा ॥ १३९ ॥

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य सुभगं (कुसुमं)
शुकस्यासीद्वद्धिः फलमपि भवेत्तादृशमिति ।
चिरं तत्र स्थित्वा फलमपि न काले परिणतं
विपाके तूलोन्तः सपदि मरुता सोप्यपहृतः ॥ १४० ॥

उच्चैरेष तरुः फलं च पृथुलं दृष्ट्वा शुको हर्षितः
पक्वं शालिवनं विहाय जडधीस्तां नारिकेलीं गतः ।
स्थित्वा तत्र शुभुक्षितेन मनसा यत्नः कृतो भेदने
आशा तस्य न केवलं विगलिता चञ्चुर्णताम् ॥ १४१ ॥

मयि जीवति बीजाद्ये किमन्ये बजिपूरकाः ।
इति संचिन्त्य मनसा विद्वे दाढिमीफलम् ॥ १४२ ॥

निम्ब किं बहुनोक्तेन निष्फलानि फलानि ते ।
यानि संजातपाकानि काका निःशेषयन्ति हि ॥ १४३ ॥

गात्रं कण्टकसंकुलं प्रविरलच्छाया न चायासत्त्वः(न)
निर्गन्धः कुसुमोत्करस्त्व(तव) फलं न क्ष(क्षु)द्विनाशक्षमम् ।
बबूल(बबूल)द्रुम मूलमेति न जनस्तत्त्वावदास्तामहो
अन्येषामपि शाखिनां फलवतां रक्षार्थमानीयसे ॥ १४४ ॥

किं पुष्पैः किं फलैस्तस्य करीरस्य दुरात्मनः ।
येन वृद्धिं समासाय न कृतः पात्रसंग्रहः ॥ १४५ ॥

किंशुके शुकमातिष्ठ चिरभाविफलाशया ।
बाह्यरङ्गप्रसङ्गेन के के नानन वञ्चिताः ॥ १४६ ॥

अयि कमलिनि तत्ते जन्मशुद्धिः सरस्यां
परिणयनाविधानं भानुना तद्विधेन ।
इति कुलयुगशुद्धी तत्समक्षं विशङ्कुं
मधुपकुलसखित्वे ब्रूहि किं ते निदानम् ॥ १४७ ॥

किं वीरुधो भुवि न सान्ति सहस्रशोन्या
यासां दलानि न परोपकृतिं भजान्ति ।
एकव वल्लिषु विराजति नागवल्ली
या नागरीवदनचन्द्रमलंकरोति ॥ १४८ ॥

अथ पर्वतान्याक्यः—

रोहणाचल शलेषु कस्तुलां कुरुते तव ।
यस्य पाषाणखण्डानि मण्डनानि महीभुजाम् ॥ १४९ ॥

कुम्भोद्धवस्य करपुष्करकोशकोणे
पाथोनिधौ विधिवशाद्विपदं प्रयाते ।

ये दुर्लभाब्रिदशलोकविलासिनीनां
ते पङ्क्षीमनि महामणयो लुठन्ति ॥ १५० ॥

समुद्रस्य—

पत्त्वा गर्जन्त्यपस्ते दिशि दिशि जलदास्त्वं शारणयो गिरीणां
सुत्रामत्रासभाजां त्रिदशविटपिनां जन्मभूमिस्त्वमेव ।
गाम्भीर्यं तच्च तादृक्तव सलिलपते किंतु विज्ञाप्यमेतत्
सर्वोपायेन मैत्रावरुणिमुनिकृपादृष्टयः कादक्षणीयाः ॥ १५१ ॥

रत्नैरापूरितस्यापि मदलेशोस्ति नाम्बुधेः ।
मुक्ताः कतिपयाः प्राप्य मातङ्गा मदविह्वलाः ॥ १५२ ॥

रत्नानाम्—

भ्रष्टं नृपातिकिरीटाद्भूमौ पतितं तिरोहितं रजसा ।
विधिविलसितेन रत्नं जनचरणविडम्बनं सहते ॥ १५३ ॥

मुक्ताकलस्य—

रत्नाकरे परिहृता वसतिः किमन्य-
दङ्गीकृतः कठिनवेधनदुःखभारः ।
वक्षोजकुम्भपरिम्भणलोलुपेन
किं किं न तेन विहितं नवमीक्तिकेन ॥ १५४ ॥

शङ्खस्य—

कीटशृङ्गं कुटिलोन्तःकाठिनः क्षाराम्बुसंभवः शून्यः ।
शङ्खः श्रीपतिनिकटे केन गुणेन स्थितिं लेभे ॥ १५५ ॥

तातः क्षीरि(र)निधिः स्वसा जलधिजा भ्राता सुरशङ्खमः
सौजन्यं सह कौस्तुभेन शुचिता यस्य द्विजेशादपि ।
धिक्कर्माणि स एव कम्बुरधुना पाखण्डकान्ताकरे
विभ्रान्तः प्रतिवासरं प्रतिशृङ्गे भैक्षेण कुक्षिभरिः ॥ १५६ ॥

नदीनाम्—

यद्यपि दिशि दिशि सरितः परितः परिपूरिताम्भसः सन्ति ।
तदपि पुरंदरतरुणीसंगतिसुखदायिनी गङ्गा ॥ १५७ ॥

छायां प्रकुर्वान्ति नमान्ति पुष्टैः कलं नियच्छान्ति तद (था) द्रुमाये ।
उन्मूल्य तानेव नदी प्रयाति तरङ्गिणां क्व प्रतिपन्नमस्ति ॥ १५८ ॥

कतिपयदिवसस्थायी पूरो दूरोन्नतोपि भविता ते ।
तटिनि तटद्रुमपाटनपातकमेकं चिरस्थायी ॥ १५९ ॥

सरोवरस्य—

(अ)यमवसरः सरस्ते सालिलैरुपकर्तुमार्थिनामनिशम् ।
इदमपि सुलभं ह्यम्भो भवति पुरो जलधराभ्युदये ॥ १६० ॥

कमलस्य—

आमूलादाकन्दापरिमलादाविकाशाश्व (?) ।
अयि कमल सेव्यसे अ(त्वम)लिभिर्मरन्देन तुन्दिलाः शरघाः ॥ १६१ ॥
नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतो वासः स्वकांशो रुचि-
र्दण्डे कर्कशता मुखेतिमृदुता मित्रे महान्प्रश्रयः ।
आमूलं गुणसंग्रहव्यसनता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्येषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः ॥ १६२ ॥

* * * *

* * * *

अथ कूपान्योक्तयः—

सगुणैः सेवितोपान्ते(न्तो) विनीतैः प्राप्तदर्शनः ।
नीचोपि कूपः सत्पात्रैर्जीविनार्थं समाश्रितः ॥ १६३ ॥

कस्तूरिकायाः—

अपि त्यक्तासि कस्तूरि पामरैः पङ्कशङ्कया ।
अलं खेदेन भूपालाः किं न सम्ति महीतले ॥ १६४ ॥

नेपालभूपालविशालभाले मृच्छारि कस्तूरिकतामुपैति ।
अन्य(त्र) सैषा विपरीतभावं स्थानं प्रधानं खलु योग्यतायाः ॥ १६५ ॥

आरभ्य सौरभ्यकथासु मौनं मालिन्यमात्रे वचसोवकाशः ।
दुर्लील * * पतिपुत्रहस्ते कस्तूरि कस्ते वद दुर्विषाकः ॥ १६६ ॥

जन्मस्थानं न खलु विमलं वर्णनीयो न वर्णो
दूरात्पुंसां वपुषि रचना पङ्कश(ङ्कां) करोति ।
यद्यप्येवं सकलसुरभिद्व्यवर्गा(गर्वा?)पवर्गो(र्गः)
को जानीते परिमिलगुणः कोपि कस्तूरिकायाः ॥ १६७ ॥

अथ जलस्य—

शैत्यं नाम गुणस्तवैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
किं बूमः शुचितां ब्रजन्त्यशुचयः सङ्गेन यस्यापरे ।
किं वातः परमास्तुषे स्तुतिपरं संजीवनं जीवतां
त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां विरोद्धं क्षमः ॥ १६८ ॥

प्रकीर्णान्योक्तयः—

युक्तोसि भुवनभारे मा वक्रां वितनु कन्धरां शेष ।
त्वद्येकस्मिन् दुःखिनि सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥ १६९ ॥

दामोदरमुदराहितभुवनं यो वहति लीलया गरुडः ।
कस्य तनोरुपरिष्ठो खिञ्चोसौ खेदमपनयतु ॥ १७० ॥

द्वात्रिंशदशनद्वेषिमध्ये भ्रमसि नित्यशः ।
तदिदं शिक्षिता केन जिह्वे संचारकौशलम् ॥ १७१ ॥

भ्रातः काञ्चनलेपगोपितवहिस्ताम्राकृते सर्वतो
 मा भैषीः कलश स्थिरो भव चिरं देवालयस्योपरि ।
 ताम्रत्वं गतमेव काञ्चनमयी कीर्तिः स्थिता तेधुना
 नान्तस्तत्त्वविचारणप्रणयिनो लोका बहिर्बुद्धयः ॥ १७२ ॥

दीर्घा नदी शिथिलबन्धविलम्बिनी नौ-
 रभ्युज्जता जलमुचो विषमः समीरः ।
 आरुद्ध्रवाञ्जिजयितो ध्वनिनः * * *
 सत्कर्णधा(र कु)रु यत्सदृशं कुलस्य ॥ १७३ ॥

मलोत्सर्गं गजेन्द्रस्य मूर्धिन काकः करोति यः ।
 कुलानुरूपं तत्स्य यो गजो गज एव सः ॥ १७४ ॥

आकर्ण्य गर्जितरवं घनगर्जतुल्यं
 सिंहस्य यान्ति वनमन्यमि(दि)हा(भा) भयार्ता: ।
 तत्रैव पौरुषनिधिः स्वकुलेन सार्धं
 दर्पेऽच्छुरो वसति वीतभयो वराहः ॥ १७५ ॥

रात्रिगमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्त्रानुदेष्यति हासिष्यति पङ्कजश्रीः ।
 इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेषे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ १७६ ॥

अमी तिलासौलिक नूनमेतां ल्लेहादवस्थां भवतोपनीताः ।
 द्वेषो भविष्यदमीषु नूनं तदा न जाने किमु वाकरिष्यः ॥ १७७ ॥

कूर्मः—

नो चुम्बनं न चटु यथपि भाषितं वा
 नाङ्के स्थितिर्न परिरम्भणमेवमेव ।
 दृष्टैव कूर्मरमणी रमणीयभावात्
 स्तन्यं विनैव परिपोषयति स्म बालान् ॥ १७८ ॥

कुम्भः—

कुद्दालेन विदारणं तदुपरि(तत् ?)दुःखं खराराहणं
तत्पापिष्ठकुलालपादहननं चक्रभ्रभस्तादृशः ।
दाहोग्नेर्मम दुःखदो न हि तथा सर्वेसहा पाहि मे (?)
ग्राम्यस्त्रीकरपृष्ठताडनमहो होतच्च दुःखावहम् ॥ १७९ ॥

कार्पासः—

सेहे वातजलप्रतापतपनप्रोद्वामदाहव्यथां
पञ्चादस्थिवियोजितोऽथ मुदितो यन्त्रे चिरं भ्रामितः ।
कार्पासो गुणजामवाप्य सहसा जातः स्वयं कञ्चुकी
वक्षोजं परिरब्धुमेष कृतवान् किं किं न कर्मज्जुतम् ॥ १८० ॥

हारः—

अन्योपि सन्ति गुणिनः कति नो जगत्यां
हार त्वमेव गुणिनामुपरि स्थितोसि ।
एण्डिदृशामुरसि नित्यमवस्थिता(तः) च ।
सदृच्छता च शुचिता च न खण्डिता च ॥ १८१ ॥

मीनस्य—

जलाधीनं हि मीनस्य जीवितं जीवितावधि ।
मीनो जगच्च जानाति जलं जानाति वा न वा ॥ १८२ ॥

दासरकः—

दासरकस्य दासीयं बद्री यदि रोचते ।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षाद्मृतास्पदम् ॥ १८३ ॥

दुन्दुभिः—

चर्मणा समवगुणिताननो रज्जुबन्धनकदर्थितोपि सत् ।
ताङ्गितोपि लगुडेन निषुरं भण्ड डिण्डम नदन्न लज्जसे ॥ १८४ ॥

यूथी—

यूथि यथोचितविधिना विधेयमातिथ्यमेतस्य ।
माधविकाप्राणपतिः प्राघुणिकस्ते घुणाक्षरन्यायाद् ॥ १८५ ॥

निम्बः—

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादहह सहसा संविधाता विधाता ।
यच्चिम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनविधा(धी) कोविदः काकलोकः ॥ १८६ ॥

कनकम्—

अहो कनकमाहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
नामसाम्यादहो चित्रं धत्तूरोपि मदप्रदः ॥ १८७ ॥

विषस्य—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म हृष्यः ।
ननु सन्ति भवाद्वशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ १८८ ॥

शङ्कः—

रत्नाकरस्तव सुता(पिता) भवतोतु(नु)षङ्गाद्
विश्वं पवित्रितमिदं सलिलेन यस्य ।
* * * कुटिलत्वमन्तः
किं कारणं वदसि शङ्क ददं(?) न विद्यः ॥ १८९ ॥

पाञ्चजन्यकुलोद्भूतमिति शङ्कं महाजनाः ।
पूजयन्त्यस्थिसामान्यं स्थापयित्वाग्रतो हरेः ॥ १९० ॥

सर्पस्य—

द्विजिह्वान् दुर्वर्णानसुकृतिसुवर्णाद्वतमतीन्
समुद्धीर्णक्षेडारवजनितपीडानवचनान् ।

जगत्प्राणाहारान् श्रुतिविरहिणो वक्तिमगतीन्
 (वहन्) कर्णोपान्ते शिव कथमिव त्वं वद शिवः ॥ १९१ ॥

अन्तलोपिका—

(का कान्ता) कालियारातेः पुनरर्थे किमव्ययम् ।
 किं वन्यं सर्वलोकानां फलेषु च किमुत्तमम् ॥ १९२ ॥

वर्णो यस्य विराजते जलनिधिं योसौ बबन्ध क्षक्षा(णा)-
 यो लङ्घशाशिरोच्छुभूमतीं व्यापुर्यदीयाः शराः ।
 तं वन्दे रघुनन्दनं यदनुगा रक्षांस्यनु(वा ?)म्भू बला-
 उजम्भूवज्जलविन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ १९३ ॥

किंवद्धाति हरिस्तदीयगलके मुक्तामयी भासते ।
 माला नेत्रयुगं विभाति च कथं * * * * ॥ १९४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

राजनीतिः

—
—
—

राजनीतेनृपाश्रयत्वात्पथम् नृपलणमाह—

शास्त्राय गुणसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये ।
विद्याविनीतो नृपतिः सतां भवति संमतः ॥ १ ॥

मेधावी मतिमान्कीनवदनो दक्षः क्षमावान् ऋजु-
र्धमात्माप्यनसूयको लघुकरः षाढगुण्याविच्छक्तिमान् ।
उत्साही पररन्ध्रवित्कृतधृतिर्वृद्धिक्षयस्थानवित्
शूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृतं वृद्धोपसेवी च यः ॥ २ ॥

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो धनसंवृतिकञ्चुकः ।
चारेक्षणो द्रुतमुखः पुरुषः कोपि पार्थिवः ॥ ३ ॥

वाग्मी प्रगल्भ्यः(लभः) प्रस्मृतिमानुद्रां बलवान्वशी ।
नेता दण्डस्य नियुणः कृतशिल्पः सुविग्रहः ॥ ४ ॥

पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः ।
परचित्तद्रानुपेक्षी च संधिविग्रहतस्त्रवित् ॥ ५ ॥

गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित् ।
आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पार्थिवः ॥ ६ ॥

क्रोधलांभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः ।
वृद्धोपदेशसंपन्नः शक्तो मयुरदर्शनः ॥
निर्वृतः पितरीवास्ते यत्र लोकः स पार्थिवः ॥ ७ ॥

आत्मसंपद्गुणः संम्यकसंयुक्तं युक्तकारिणम् ॥
पर्जन्यमिव राजानं प्राप्य लोकांभिवर्धते ॥ ८ ॥

साधु भूतलदेवत्वं दुरापमकृतात्मभिः ॥
आत्मसंस्कारसंपन्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

लोकाधाराः श्रियो राजां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्कृते ॥ १० ॥

कुलं सत्वं वयः शीघ्रं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता ।
अविसंवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥ ११ ॥

दैवसंपन्नताबुद्धिरक्षुद्रपरिवारना ।
शक्यसामन्तता च व तथा च दृढभक्तिः ॥ १२ ॥

दीर्घदार्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्षिता ।
विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगमिनः ॥ १३ ॥

गुणेरतैरुपेतः सन्सुव्यक्तमभिगम्यते ।
तथा च कुर्वात यथा गच्छेलोकाभिगम्यताम् ॥ १४ ॥

अन्यच्च विष्णुधर्मोत्तरे सुंज(नृप)लक्षणमाह—

सर्वलक्षणलक्षण्यो विनीतः प्रियदर्शनः ।
अदीर्घसूत्रो धर्मात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ १५ ॥

ब्रह्मण्यश्वाविसंवादी दृढभक्तिः प्रियंवदः ।
अलोलुपः संयतवागम्भीरः प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नातिदण्डो न निर्दण्डश्वारच्चुरजिह्वगः
व्यवहारे समः प्राप्ते पुत्रेण रिपुणा सह ॥ १७ ॥

रथे गजे च धनुषि व्यायामे च कृतश्रमः ।
उपवासतपःशीलो यज्ञयाजी गुरुप्रियः ॥ १८ ॥

मन्त्रसांवत्सराधीनः समरेष्वनिवर्तकः ।
पूज्ये पूजयिता नित्यं दण्डन्ये दण्डायिता तथा ॥ १९ ॥

षाढगुण्यस्य प्रयोक्ता च शक्तियुपेतस्तथैव च ।
नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किंचनकारकः ॥ २० ॥

कृते कर्मण्यमात्यानां कर्त्तमात्यजनप्रियः ।
संगृहीतजनस्तब्धः प्रसञ्जवदनः सदा ॥ २१ ॥

सदा भूत्यजनावेक्षी क्रोधी (च ?) सुमहामनाः ॥ २२ ॥

^{गु}ष्टगुण्यस्य प्रयोक्तेत्युक्तं तानेव षडगुणानाह—

संधिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावः संशयश्च षाढगुण्यं परिकीर्तिम् ॥ २३ ॥

पणबन्धः स्मृतः संधिरपकारस्तु विग्रहः ।
जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्राभिधीयते ॥ २४ ॥

विग्रहेषि स्वके देशे स्थितिरासनमुच्यते ।
मारणं रथ(न्ध)लाभस्तु द्वैधीभावस्तदुच्यते ।
उदासीने मध्यमे वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः ॥ २५ ॥

तेषां प्रयोगकालमाह—

समेन संधिरन्वेष्यो हीनेन च बलीयसा ।
हीनेन विग्रहः कार्यः स्वयं राजा बलीयसा ॥ २६ ॥

तत्रापि तस्य पार्थिणस्तु बलीयान्न समाश्रयेत् ।
आसीनः कर्मविच्छेदी शक्यः कर्तुं रिपुर्यदा ॥ २७ ॥

अशुद्धपार्थिणर्बलवान् द्वैधीभावं समाश्रयेत् ।
बलिना विगृहीतस्तु यो संधेयेन पार्थिवः ॥ २८ ॥

संश्रयस्तेन कर्तव्यो गुणानामधमो गुणः ।
बहुक्षयव्ययायायासं तेषां यानं प्रकीर्तिम् ॥ २९ ॥

बहुलाभकरं वा स्यात्तदा यानं समाश्रयेत् ।
सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात् संश्रयम् ॥ ३० ॥

एवं च बोद्धा नृपतिर्गुणानां काले च देशो च तथा विभागे ।
समाश्रयेन्द्रार्गववंशमुख्य एतावदुक्तं नृपतेस्तु कार्यम् ॥ ३१ ॥

इति राजलक्षणम् । एवंविधैर्लक्षणेयुं(कतो)भिषिको गजा राज्यं कुर्यात् ।

तद्राज्यं कीटशमीदशमित्याह—

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषदेशादुर्गवलानि च ।
स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैष च ॥ ३२ ॥

कोशो मित्रं च धर्मज्ञः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तिः ॥ ३३ ॥

तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः समन्ततः ॥ ३४ ॥

राज्यस्य सहायाधीनत्वात्सहायस्वरूपमाह—

अभिषेकार्द्धशिरसा राजा राज्यावलोकिना ।
सहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३५ ॥

यद्यप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेण(णा)सहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ ३६ ॥

तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीना जृपतिः स्वयम् ।
शूरान्कु(न्कु)लीनजातीयान्वलयुक्तान् क्रियान्वितान् ॥ ३७ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेतान्सज्जनान्क्षमयान्वितान् ।
क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥ ३८ ॥

हितांपदेशकान्तराज्ञः स्वामिभक्तान्यशोर्धिनः ।
एवंविधान्सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥ ३९ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत राजा मौलान्स्थिरान् शुचीन् ।
तैः साधं चिन्तयेद्वाङ् विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥ ४० ॥

निवर्तेतास्य पाषाढ्मिरितिकर्तव्यता नृभिः ।
तावतोतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ४१ ॥

तेषां विनियोगमाह—

तेषां मध्ये नियुञ्जीत शूरान्दक्षान् कुलोद्धवान् ।
शुचीनाकरकमान्ते भीरुनन्तनिवेशने ॥ ४२ ॥

धार्मिकान्धर्मकृत्येषु अर्थकार्येषु पाण्डितान् ।
कलीबान्द्वीषु नियुञ्जीत नीचान्नीचेषु कर्मसु ॥ ४३ ॥

अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ॥ ४४ ॥

सप्ताङ्गं राज्यमित्युक्तं तत्र म्वामलक्षणस्योक्तवादमात्यलक्षणमाह—

प्रै(प्रे)ख(क्ष)कः पाठकश्चैव गणकः प्रतिबोधकः ।
गृहमन्त्रश्च तत्त्वज्ञो कालज्ञो दृष्टवित्तथा ॥ ४५ ॥

पितृमातामहाभिज्ञः स्मृतिसिद्धान्तगोचरः ।
संधिविग्रहविद्वांश्च मन्त्री ह्येष प्रकीर्तिः ॥ ४६ ॥

मन्त्रिणश्च ब्राह्मणादयः कार्याः | तदेवाह । अन्यत्रामात्यलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरे—

सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् ।
ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥ ४७ ॥

स्थूललक्ष्यो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
बृहस्पत्युशनःप्रोक्तं नीतिं जानाति तत्त्वतः ॥ ४८ ॥

रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः ।
लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न जायते ॥ ४९ ॥

क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
गृहमन्त्रश्च तत्त्वज्ञः प्राज्ञो भक्तजनप्रियः ॥ ५० ॥

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः ।
शूरश्च कृतिविद्यश्च न च मानी विमत्सरः ॥ ५१ ॥

चारप्रचारकुशलः प्राणिभिः प्रणयात्मकः ।
षाढ़गुण्यविधितत्त्वज्ञश्चोपायकुशलस्तथा ॥ ५२ ॥

वेत्ता विधाता कार्याणां नैव कार्यातिपातिता ॥
समश्च राजभूत्यानां तथेव च गुणप्रियः ॥ ५३ ॥

कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञश्च जनप्रियः ॥
यथानुरूपमहार्णां पुरुषाणां नियोजिता ॥ ५४ ॥

राज्ञः परोक्षे कार्याणि संपराये भृगूद्वह ॥
कृत्वा निवेदिता राज्ञि कर्मणां गुरुलाघवम् ॥ ५५ ॥

शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहस्य च तत्त्ववित् ॥
स राज्ञः सर्व कार्याणि कुर्याद् भृगुकुलोद्वह ॥ ५६ ॥

विदितानि तथा कुर्यान्न(ना)ज्ञातानि महीक्षितः ॥
अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि भारत ।
आचिरेणापि विद्वेषं मन्त्री समधिगच्छसि(ति) ॥ ५७ ॥

करोति यश्च कार्याणि विदितानि महीपतेः ।
भेदो न तस्य भवति कदाचिदापि भूभुजा ॥ ५८ ॥

एवंगुणो यस्तु भवेत्तु मन्त्री
वाक्ये च तस्याभिरतिश्च राज्ञः ।
राज्यं स्थिरं स्याद्विषुला च लक्ष्मी-
र्यस्य च(वंशास्य?) दीप्तिर्भुवनत्रयोपि ॥ ५९ ॥

इति अमात्यलक्षणम् । अथेतादृशामात्यनियोजने राज्ञः कार्यसिद्धिरन्यथा कार्य-
हानिरधर्मश्चेत्याह कामन्दकः—

राज्ञा नियोजितेमात्ये राज्ञः सन्ति त्रयो गुणाः ।
यशः स्वर्गनिवासश्च पुष्टचे(पुष्टश्चेव) धनागमः ॥ ६० ॥

मूर्खं नियोजितेमात्ये त्रयो दोषा महीपतेः ।
अयशः कर्महानिश्च नरके पतनं ध्रुवम् ॥ ६१ ॥

तस्मान्महीपतिः सम्यग् विचार्य च पुनः पुनः ।
गुणवन्तं नियुक्तिं गुणहीनं न योजयेत् ॥ ६२ ॥

अमात्यैव्यसनोपैतौर्हियमाणो महीपतिः ।
अशक्त एवोत्पतितुं छिन्नपक्ष इवा(ण्ड)जः ॥ ६३ ॥

कामन्दकः—

व्यसनस्य प्रतीकारो राज्ञि राज्याभिषेचनम् ।
आयव्ययौ दण्डनीतिरमात्यप्रातिषेधनम् ॥
इत्यमात्यस्य कर्मदं हन्ति स व्यसनान्वितः ॥ ६४ ॥

मान्त्रणश्च ब्राह्मणाद्यः कार्यस्तद्वाह—

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा पाङ्गुण्यसंयुतम् ॥ ६५ ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थं समाहतुं सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६६ ॥

मीलान् शास्त्रविदः शूरालृब्धलक्षान् कुलाल्पदवान् ।
सचिवान् सम वा राजा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥ ६७ ॥

कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तां न रागिणः ।
दण्डनेः(दण्डनीतेः) प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥ ६८ ॥

अन्तःसारैरकुटिलः सद्वृत्तेः सुपरीक्षितैः ।
मान्त्रिभिर्धार्यते राज्यं शुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ ६९ ॥

अभृष्टवचपि बोच्छव्यो मन्त्रिणा पृथिवीपतिः ।
यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः ॥ ७० ॥

मि(स्म)तिसारेषि—

स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः ।
दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसंपत्प्रकीर्तिं(ता) ॥ ७१ ॥

अमात्यो राजपुत्रश्च भुजावेनौ महिपतेर्गति गजपुत्रस्यापि अमात्र(त्य)मध्ये परिगणित्वात् प्रसङ्गतः पुत्राशिक्षामाह—

प्रजार्थं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणम् ।
लोलुभ्यमानास्तेर्थेषु हन्युरेनमतन्द्रिताः ॥ ७२ ॥

आ(चा)र्य(यै)श्वार्यकर्तव्यं नित्ययुक्तेश्च रक्षणम् ।
धर्मार्थकामशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ॥ ७३ ॥

रथं च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्तदा ।
शिल्पानि शिक्षते(ये)दासैर्नास्य मिश्याप्रियं वदेत् ॥ ७४ ॥

न चास्त्र सङ्गां दातव्यः कुञ्जलव्यावर्मानितैः ।
तथापि विनयेदेनं यथा यौवनगोमुखे ॥ ७५ ॥

इन्द्रियैर्नावकृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात् ।
गुणाधानमशक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ॥ ७६ ॥

बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्ते देशे सुखान्वितम् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमातृ विनश्यति ॥ ७७ ॥

अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
आदा स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणापि बृहत्स्वपि ॥ ७८ ॥

कामन्दकोपि—

राजपुत्रा मदोच्छुता गजा इव निरङ्गुशाः ।
भ्रातरं स्वामिनं प्रान्ति पितरं चातिमानिनः ॥ ७९ ॥

राजपुत्रेर्मदोऽहूतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।
दुःखेन रक्षयं राज्यं हि व्याघ्राघ्रातमिवाविषः(मिषम्) ॥ ८० ॥

रक्षयमाणा यदि चित्रदं कथंचित्प्राप्नुवन्ति ते ।
सिंहशावा इव भ्रन्ति ते हि राज्यमसंशयम् ॥ ८१ ॥

पितरं स्वमसंशयमित्यपि पाठः ।

इति राजपुत्रशिक्षा । प्रसङ्गाद्राजपुत्रस्य कृत्यमाह—

पितृसेवापरस्तिष्टेत्कायवाङ्मानसैः सदा ।
तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्प्रिता ॥ ८२ ॥

तत्र कुर्यादेन पिता मनागपि ब्रिषीदति ।
यस्मिन्पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन्प्रियं चरेत् ॥ ८३ ॥

यस्मिन्द्वेषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ।
असंमतं विरुद्धं च स्वयं नैव समाचरेत् ॥ ८४ ॥

प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ।
संसप्तिमदाच्चैव मातरं पितरं तथा ॥ ८५ ॥

भ्रातरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्लभान् ।
महाजनांस्तथा रांश्च नावमन्येन पीडयेत् ॥ ८६ ॥

प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्तेत पितुराज्ञया ।
पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतम् ॥ ८७ ॥

सोदरेषु च सर्वेषु नाधिकयं संप्रदर्शयेत् ।
भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः ॥ ८८ ॥

पितुराज्ञोऽहूनेन प्राप्यापि पदमुक्तमम् ।
तस्माद्द्वाष्टा भवन्तीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥ ८९ ॥

एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसन्तृहे ।
त्यागी च सत्त्वसंपन्नः सर्वान्कुर्याद्वद्दशे स्वके ॥ १० ॥

शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्षमृगाङ्कवत् ।
एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकण्ठकम् ।
सहायवान्महामात्यश्विरं भुद्यक्ते वसुंधराम् ॥ ११ ॥

सहायाः पूर्वोक्ता ज्ञेयाः । इति राजपुत्रकृत्यनिरूपणम्—

विनयोपग्रहानभू(भू ?)त्ये कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।
विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येभिषेचयेत् ॥ १२ ॥

इति अनेन विनीतस्यैव राज्याधिकारे भिद्व पुनर्गविनीत प्रत्याह—

राजपुत्रः स दुर्बृत्तः परित्यागं हि नार्हति ।
क्षिण्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ १३ ॥

व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्यसनाश्रयैः ॥ १४ ॥

इति सप्रसङ्गममात्यनिरूपणम् । सुहृदः—

नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।
य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥ १५ ॥

सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयन्ति ये ।
सत्यं ते नैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥ १६ ॥

कोशनिरूपणम्—

वर्धमानोल्पनिस्त्राव(वः)ख्यातः पूजितदैवतः ।
ईक्षितद्रव्यसंपूर्णो हृष्य आसैरधिष्ठितः ॥ १७ ॥

मुक्ताकनकरत्नाद्यः पितृपूर्णामहोचितः ।
यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता ॥ १८ ॥

अर्थादयं परश्वोच्चलोको लोकस्य निश्चितः ।
पुमानर्थेन रहितो जीवन्नपि न जीवति ॥ ११ ॥

यस्यार्थास्तस्य सुहृदो यस्यार्थास्तस्य पौरुषम् ।
यस्यार्थास्तस्य सर्वेषि सहायाः संभवन्ति हि ॥ १०० ॥

आपदथं च संरक्षयः कोशः कोशवता सदा ।
पुत्रादपि हि संरक्षयो भार्यायाः सुहृदस्तथा ॥ १०१ ॥

नान्याद्यं च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत ता(चा)न्वहम् ।
कृषिवाणिज्ययोर्दुर्गसेतुः कुञ्जरवन्द(बन्ध ?)नम् ॥ १०२ ॥

खन्यखरखनादानं(खन्याकरवनादानं) स्वस्थाचित्तोपि वर्धयेत् ।
कोशमूलोपि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ॥ १०३ ॥

एतत्सर्वं जहानीह कोशे व्यसनवाचृपः ।
क्षीणं बणं(लं) वर्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ॥ १०४ ॥

कोशवान्पृथिवीपालः पररप्युपजीव्यते ।

कोशो द्रव्यमित्यर्थः । कोशः मंगल्य इत्युक्तं रक्षणं चाधिकारिसापेक्षमिति कोशाधिका
गिलक्षणमाह—

लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानामभिधानवित् ॥ १०५ ॥

विज्ञाता फलगुसाराणां अनाहार्यः शुचिस्मितः ।
निषुणश्वाप्रवृत्तश्व धनाध्यक्षः प्रकीर्तिः ॥ १०६ ॥

इति कोशनिरूपणम् । अथ देशः—

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः ।
मंजातमुपजीवन्स लभते मुमहत्कलम् ॥ १०७ ॥

पोराङ्गजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
वथाशकत्यानुकम्पेत सर्वानप्यधनानपि ॥ १०८ ॥

धर्माधिमौं विजानन्हि सतां मार्गमनुस्मरन् ।
प्रजा रक्षेत्पः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः १०९ ॥

राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन्ये पापा राजवल्लभाः ।
एकैकशः संहतांस्तान्दृष्यान्वा परिचक्षते ।
दृष्यानुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाविलम्बितम् ॥ ११० ॥

इति राष्ट्रम् । दुर्गस्वरूपनिरूपणम् । तत्र सामान्यतो दुर्गप्र(शं)सामाह मनुः—

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो घर्नुधरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्गुर्गं समाश्रयेत् ॥ १११ ॥

सरीसृपविहीनं च व्यालतस्करसंयुतम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमाविशेत् ॥ ११२ ॥

तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात् षष्ठ(ण्णा ?)मेकतमं जुधः ॥ ११३ ॥

यद्देवानेवाह—

धन्विदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ।
वार्ष्ण चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं तथैव च ॥ ११४ ॥

ण्णां मध्ये गिरिदुर्गे विशेषमाह—

सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ।
दुर्गं च परिखोपेतं वप्राद्वालकसंयुतम् ॥ ११५ ॥

शतभीयन्त्रमुख्ये(श्व) शतशस्तु समावृतम् ।
गोयुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
सपताको गजारूढो येन राजा विशेषस्वर्वं(शेन्स्वयम् ?) ॥ ११६ ॥

तस्य मध्ये तु पर्यामं कारयेद्गुहमात्मनः ।
गुमं सर्वतुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ११७ ॥

तदुक्तं मात्स्ये—

इत्येवमेतैः सकलैरुपेतैर्द्रव्यैः पराध्यैः परिरक्षितः स्यात् ।
राजा वसेत्तत्र गृहे सुशुभ्रे गुणान्विते लक्षणसंप्रयुक्ते ॥ ११८ ॥

तत्र दुर्गे इत्यर्थः । अथ दुर्गेषु स्थलविभागमाह—

चतस्रश्च तथा तत्र कार्यस्त्वायतवीथयः ।
एकस्मिस्तत्र वीथ्यग्रे देववेशम् भवेद्गृहम् ॥ ११९ ॥

वीथ्यग्रे च द्वितीये तु राजवेशम् विधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयिके ॥ १२० ॥

चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरं तु विधीयते ।
आयतं चतुरसं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥ १२१ ॥

अन्तहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।
अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत् ॥ १२२ ॥

अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसेत् ।
अन्यत्र तु न कुर्वीत प्रयत्नेन विजानता ॥ १२३ ॥

राजा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेशमतः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥ १२४ ॥

गजानां प्राञ्छुखी शाला कर्तव्या वाप्युदङ्घमुखी ॥ १२५ ॥

आग्रेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ।
महानसं च धर्मज्ञकर्मशाला तथापरा ॥ १२६ ॥

गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेशमनः ।
मन्त्रिदैवविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च ॥ १२७ ॥

तत्रैव च महाभाग गृहाणि च विधारयेत् ।
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च ॥ १२८ ॥

उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखा चाथ परिशेषास्तु गर्हिताः ॥ १२९ ॥

तुरङ्गशालाया विशेषमाह—

तुरङ्गास्ते तथा कार्याः प्रदोषः सर्वरात्रिकः ।
कुक्षुवान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ॥ १३० ॥

गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः ।
अस्तंगते न कर्तव्यो देवदेवे दिवाकरे ॥ १३१ ॥

दुर्गे तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथीन् ।
दयादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ १३२ ॥

योधानां शिलिपनां चैव सर्वेषामविशेषतः ।
दयादावसथान्दुर्गे मन्त्रकालावेदान्(दः) शुभान् ॥ १३३ ॥

गोवैयानश्ववैद्यांश्च गजवैयांस्तथेव च ।
आहरेत बलं राजा दुर्गे परबला रुज ॥ १३४ ॥

कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।
बहूनां च नैवे दुर्गे विना कार्यं ततो भवेत् ॥ १३५ ॥

स्थलविभागमुक्तवा दुर्गसंपर्तिमाह—

दुर्गे तु यन्त्राः कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रधातिनो राजस्तैस्तु रक्षा विधीयते ॥ १३६ ॥

दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूम्भूता ।
संग्रहश्चात्र सर्वेषामायुधानां च शस्यते ॥ १३७ ॥

धनुषां क्षेपणीद्वा(या)नामायुधानां च शस्यते ।
शराणामथ खड्डानां कवचानां तथैव च ॥ १३८ ॥

कणपानां त्रिशूलानां पट्टिशानां तथैव च ।
प्रासानां चैव शस्त्राणां शक्तीनां च तथैव च ॥ १३९ ॥

परश्वधानां चक्राणां चमणां वर्मभिः सह ।
कुठाररुजु(रज्जु ?) वेत्राणां पट्टिकानां तथैव च ॥ १४० ॥

हेतुकानां च देवानां मङ्गलानां च संशयः ।
सर्वेषां शिलिपभाण्डानां संचयस्तत्र चेष्यते ॥ १४१ ॥

वादित्राणां च सर्वेषामोषधीनां तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानां इन्धनानां तथैव च ॥ १४२ ॥

गुडस्य सर्वतलानां गोरसानां तथैव च ।
वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ॥ १४३ ॥

गोचर्मपटहानां च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
तथैवाभ्रपठानां (?) च यवगोधूमयोरपि ॥ १४४ ॥

सणसर्जरसं भूजं जतुलाक्षा च टङ्गुणम् ।
राजा संचिनुयाद्वुर्गे यच्चान्यदपि किंचन ॥ १४५ ॥

रत्नानां सर्वलोहानां वस्त्राणां चाप्यशेषतः ।
कोद्रवमुद्गमाषाणां चणकानां तिलैः सह ॥ १४६ ॥

तथा च सर्वसस्यानां पांसुगोमययोरपि ।
कुम्भाश्वाशीर्विं(ष)युक्ताव्यालसिंहादयस्तथा ॥ १४७ ॥

भृङ्गाश्वं पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् ।
स्थानानि च विरुद्धानां मुग्मानि पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥

कर्तव्यानि महाभाग यत्नेन पृथिवीसुजा ।
उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजा द्रव्याण्यनेकशः ॥ १४९ ॥

सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया ।
उक्तानि चाप्यनुक्तानि ॥ १५० ॥

विषाणां वारकं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
विचित्राः श्वापदा कार्या विषस्य शमनास्तथा ॥ १५१ ॥

रक्षोभूतपिक्षाचानां परम्पराः पुष्टिवर्धनाः ।
कलाविदग्धपुरुषा दुर्गे धार्याः प्रयत्नतः ॥ १५२ ॥

भीतान्कुद्धान्प्रमत्तांश्च तथैव च विषानितान् ।
कुभृत्यान्पापशीलांश्च न राजा वासयेत्पुरे ॥ १५३ ॥

आपेधानि च सर्वाणीत्युक्तं तानि मत्स्यपुगणाकर्त्तानि ज्ञेयानि—

यम्ब्रायुधाद्वालचयोपपन्न समग्रधान्योषधिसंप्रयुक्तम् ।
वजिगजनैश्चावृतमावसेत दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥ १५४ ॥

इति दुर्गनिरूपणम् । दुर्गप्रसङ्गः दुर्गाध्यक्षलक्षणमाह—

अनाहार्यश्च शूरश्च वाग्मी प्राज्ञः कुलोद्धतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राजा उयुक्तः सर्वकर्मसु ॥ १५५ ॥

गजानां भ्रमद्वयी शालेत्युक्तं तदर्थं गजभेदाभ्यत्वशासामाह—

यतो गजैर्विना राजां राजशोभा न जायते ।
जयप्रतापसैन्यस्य रक्षा तस्मादिहोच्यते ॥ १५६ ॥

पुरा स्वर्गे सुखेनासन् कामगाः खेचरा गजाः ।
मुनिकापाद्वता भूमी ततो जाता वनेचराः ॥ १५७ ॥

गजभेदानाह—

भद्री मन्द्रो मृगो मिश्रश्वतुर्धा जायते गजः ।
ब्रये युनत्रये भूषण्मिश्राः कलियुगे गजाः ॥ १५८ ॥

यतः सत्यं ततो धर्मो यतो वर्मस्ततो धनम् ।
यतो रूपं ततः शीलं यतो नागास्ततो जयः ॥ १५९ ॥

यद्वद्ददन(वनम)सिंहं च यद्वद्राष्ट्रमपार्थिवम् ।
यद्वच्छीर्यमशखं च तद्वसेन्यमकुञ्जरम् ॥ १६० ॥

प्राकारगोपुराद्वालकपाटोद्धाटनादिषु ।
भञ्जने मर्दने चेव नागा वज्रोपमाः स्मृताः ॥ १६१ ॥

शरजालाद्वितमुखः कोन्यः शक्तः परं गजात् ।
हन्तुं प्राकारमून्मथयं रथाश्वनरकुञ्जरात् ॥ १६२ ॥

एकशक्तिप्रहारण भ्रियतेश्वो नरोपि च ।
सहेन्महाप्रहाराणां शतं युद्धेषु वारणः ॥ १६३ ॥

चीत्कारीर्नाशयन्तः स्वपतिभटमनो मोदयन्तो मदाढ्याः
संग्रामसीम्नि खिलबहलतां बाढमाढीकमानाः ।
शुण्डादण्डप्रहारैः परमापि च बलं कम्पयन्तः परेषां
येषां सर्वे गजेन्द्रा भुवि विजयविधी ते मता भूमिपालाः ॥ १६४ ॥

चलन्ति येषां न शतं गजेन्द्राः पूरःप्रयाणे चलशेलतुल्याः ।
वाञ्छन्ति चैवं विजयं कथं ते राजोति शब्दं च कथं भजन्ते ॥ १६५ ॥

तावद्वर्जन्ति वीर्यात्परनिधनविधौ युद्धमध्येष्ठापि वीरा-
स्तावद्धावन्ति वेगं परमापि दधतः संमुखीनास्तुरङ्गाः ।
शूरास्त्रहः सुसज्जो मदमुदितमान(मनो ?) मानमानं विधुन्वन्
यावक्षायाति कोपात्कृतविविधरवाटोप एकोपि नागः ॥ १६६ ॥

मातङ्गेरापि यैर्महेन्द्रभवनं पुण्याधिकं जन्यते
यः इयामेरापि सर्वलोकमहिता कीर्तिः समातन्यते ।
यैर्मत्तेरापि सङ्गरे रिपुमदः शोषं समानीयते
तेमी भाग्यवतः प्रयान्ति पुरतः स्तम्बेरमा भूपतेः ॥ १६७ ॥

इति प्रशंसा । भद्रादिलक्षणानि—

प्रतिमानेषु विपुलश्वारुपृष्ठायताननः ।
मुखे सुरभिनिश्वासस्ताम्रजिह्वोष्टतामुकः ॥ १६८ ॥

तथास्य तुल्यसंस्थानौ दन्तौ शुभ्रौ विशेषतः ।
मधुपिङ्गलनेत्रश्च महाकायो महाबलः ॥ १६९ ॥

पुरस्तादुच्छ्रितश्वापि पश्चादवनतोपि यः ।
धनुर्विनतविंशश्च(?)समपादतलः शुभः ॥ १७० ॥

विंशत्या च नखैर्युक्ता अष्टादशभिरेव वा ।
वियुद्धावाग्निसिंहेभ्यो न विभेत्यंशुके(कुशा)दपि ॥ १७१ ॥

अन्वर्थवेदी दू(र)श्च क्षमावान्नच कर्कशः ।
कल्याणमेधास्तेजस्वी भद्रः स परिकीर्तिः ॥ १७२ ॥

अथ मन्दः—

महाग्रीवो महावक्त्रो महाप्रोथो महोदरः ।
पि(पी)नोरुवंशः सान्द्रत्वक्सुविभक्तो महामुरः ॥ १७३ ॥

बहलैर्बहुभिर्दीर्घेर्युक्तः स्त्रियधतनूरुहैः ।
स्थिरैः स्थिराकृतितलैः पादैश्च पृथुभिः समैः ॥ १७४ ॥

स्थिरस्त्रिये विशाले च पीने चापि प्रकीर्तिते ।
विषाणे तस्य विद्वन्द्विरोष्टो दीर्घश्च रोमशः ॥ १७५ ॥

कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मग्दगतिक्रमः ।
संमलिय लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति ॥ १७६ ॥

मृगः—

तनुत्वकर्णपादो यः स्तव्यास्यस्तनुमेहनः ।
तनुवंशोदरश्चैव तनुव्यक्ततनूरुहः ॥ १७७ ॥

दीर्घजिह्वविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथा च सः ।
प्रध्वस्तरोमकर्णश्च पुरस्ताच्चापि संवृतः ॥ १७८ ॥

निपाते गोचरस्थाने याया शय चाऽनिर्वृतः ।
हस्तश्रवणलाङ्गुलो दीर्घं विक्रमते क्रमैः ॥ १७९ ॥

पुनः पुनश्च विनदन् दुर्गतिश्वापि धावति ॥ १८० ॥

अथ मिश्रलक्षणम्—

बह्वाशी बह्वलीकश्च दण्डपातेषु चाक्षमः ।
गच्छेत्प्रकृष्टवेगश्च भारं प्राप्यावसीदति ॥ १८१ ॥

कृच्छ्राच्चाप्यायते नागः क्षिप्रं च परिहीयते ।
बह्वम्ललवणैश्वापि रुक्षेश्वातुरतां ब्रजेत् ॥ १८२ ॥

नित्यं च सान्त्वयेदेन न चंनमभितापयेत् ।
सर्वेषां लक्षणैः कैश्चियुक्तो मिश्रो भवेद्वजः ॥ १८३ ॥

शरतोमरवञ्जश्च गजस्कन्धहता नराः ।
क्षणात्स्वर्गं प्रयन्त्येव तस्मात्स्वर्गोपमा गजाः ॥ १८४ ॥

इत्येवं पूर्वोक्तसंपत्तिसाहने दुर्गे गजा सुखं वसेत् । इति साङ्गदुर्गनिरूपणम् । अथ वर्णल(ल)निरूपणम् । तच्च(च)लं र्षाङ्गुधम्—

षड्गुधं तु बलं व्यूहा द्विषतोभिसुखं ब्रजेत् ॥ १८५ ॥

इति षड्गुधं बलम् । तदेवाह—

मौलं भूतं श्रेणि सुहृद् द्विषदाटविकं बलम् ।
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां विषमं स्मृतम् ॥ १८६ ॥

अस्यार्थः । मौलं परंपरागतम् । भूतं यावद्विभवस्थायि । श्रेणि गमनमार्गे स्थाने निवेशि(तं ?) । सुहृन्मित्रबलम् । द्विष्टदधीनं जातं यत्तद् द्विष्ट । आदविकं अरण्यसंचन्धि । उक्तस्य च तस्य चतुरज्ञत(ना)माह—

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुर्विधम् ॥ १८७ ॥

इति बलम् । बलस्य सेनापत्यधीनत्वात् सेनापतिलक्षणमाह—

कुलीनः शीलसंपन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षादिकुशलो नित्यं हि श्लक्षणभाषितः ॥ १८८ ॥

निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सके ।
कृतज्ञः कर्मणां झारस्तथा क्लेशसहो रु(हस्तवृ)जुः ॥ १८९ ॥

ष्युहतस्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषतः ।
राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोथवा ॥ १९० ॥

एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।
सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १९१ ॥

बृहस्पतिसमं बुध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिवगाम्भीर्ये हिमवन्तमिवाचलम् ॥ १९२ ॥

प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ १९३ ॥

इति सेनापतिलक्षणम् ।

हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजाति(वि)शारदः ।
क्षेळा(क्लेश)क्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ १९४ ॥

एतैरेव गुणीर्युक्तः स्थविरस्य(श्च) विशिष्यते ।
गजारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥ १९५ ॥

अथाध्यक्षः—

हयशिक्षाविधानज्ञोश्चचिकित्सितपारकः(गः) ।
अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः श्वा(स्वा)सनस्य(श्व)विशिष्यते ॥ १९६ ॥

अथ गजभूषणे सप्ताङ्गनिरूपणम् । अथ गजकृत्यानिरूपणम्—

विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने विद्वत्सुहन्मण्डलमिश्रितानाम् ।
बलार्थदेशेषु नियोजितानां समाश्रितानां च कृताकृतानि ॥ १९७ ॥

स वेणुवीणापटहस्वनानां गीतेन पूर्वं व्यपनीतनिद्रः ।
शश्यां त्यजेत्पूर्वनिशावसाने शृण्वन्गिरो मङ्गलपाठकानाम् ॥ १९८ ॥

तदुत्तरमास्मिकोक्तरीत्या शौचदन्तधावनानि कृत्यात् । तदुक्तं मनुना—

प्रातरुत्थाय तृपतिः कुर्याद्विन्दस्य धावनम् ॥ १९९ ॥

शृण्वन्गिर इन्येन प्राचोर्धिकादिपव(ठ)नमप(ष) ज्ञेयम् । ततश्चादर्शादर्शानपूर्वकं शमश्रु-
संस्कारः । अनन्तरं देवज्ञमुखात्पञ्चाङ्गश्रृण्वणम् ।

श्रुत्वा तिथीभग्रहवासरं च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौख्यम् ।
आरोग्यमायुर्विजयं जयं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विद्ध्यात् ॥ २०० ॥

ततश्र—

प्रणम्य देवांश्च गुरुंश्च मर्वान्दत्त्वा च गां घत्सयुतां द्विजाय ।
दृष्टा मुखं सार्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥ २०१ ॥

ततः प(पर)गाश्चेदादिग्रहणार्थं चाग्नप्रेषयेत् । तदाह कामदन्कः—

प्रेषयेच्च ततश्चारान् देशेष्वन्येषु सादरम् ॥ २०२ ॥

तेषां लक्षणमाह मात्स्यः (त्स्ये)—

अनाहार्यान्क्लेशसहान् नियुक्तीत सदा नवान् ।
जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथाज्ञातान्परस्परम् ॥ २०३ ॥

कथिताः सततं राजन् राजानश्चारचक्षुषः ।
स्वेके देशे परे देशे ज्ञानशीलान्विचक्षणान् ॥ २०४ ॥

वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
तथा प्रब्रजिताकारां(श्वारान्नराजा नियोजयेत्) ॥ २०५ ॥

न च(च)स्य रा(राजा)श्रद्ध्याच्चारस्य प्रियभाषितः(तम्) ।
द्वयोः संबन्धमाज्ञाय श्रद्ध्याच्चृपतिस्ततः ॥ २०६ ॥

परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां चरादुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गृढांश्वाराज्ञियोजयेत् ॥ २०७ ॥

तपास्विलिङ्गिनां धूर्ताः पण्यशिल्पोपजीविनः ।
चाराश्वरेयुः परितः पिबन्तो जगतो जनः (नान्) ॥ २०८ ॥

निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्ताविदां ह्यतः ।
चाराः सकाशां नृपतेश्वक्षुदूरचरं हि तत् ॥ २०९ ॥

सूक्ष्मसूत्रप्रचारेण गश्येद्विविधचेष्टितम् ।
स्वपन्नापि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २१० ॥

कामन्दकार्प—

अनेनासंपतोमूढा(तन्मार्गा)त्पतत्यन्ध(न्धः) समेपि हि ।
सर्वसंपत्समुदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम् ।
चरेण विद्विषां विद्यादुद्देशप्रार्थनादि वा ॥ २११ ॥

इति । तन्नियोगे च तेषामापि स्वरूपनानं भवति—
विश्रम्भेणापि च प्रेमणा यदाज्ञापयति प्रभुः ।
तस्य कर्ता स एव स्याद्वृणीभूतस्तु शंकरः ॥ २१२ ॥

कर्तव्यं भूत्यवर्गाय स्वामी चेन्न समादिशेत् ।
अस्तिमास्तीति कस्तर्हि तस्य ज्ञास्यति पौरुषम् ॥ २१३ ॥

ततश्च—

ऋत्विक्पुरोहिताचायैराशीर्भिराभिनन्दितः ।
द्विष्टा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दत्त्वा गां काञ्चनं महीम् ॥ २१४ ॥

सभां प्राविशेऽदति । पुरोहितादीनां लक्षणान्याह—

वेदवेदाङ्गंतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादपरो नित्यं एष राजपुरोहितः ॥ २१५ ॥

अ(थ) धर्माधिकारी—

समः शत्रौ च मिनोच धर्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणी(ण) भवेत् ॥ २१६ ॥

अथ ज्योतिर्वित्—

यत्प्रोक्तं त्रिपुरान्तकेन बहुधा शास्त्रं स्वराणां द्विज-
स्तत्राभ्यासरतो जितेन्द्रियचयः शास्त्राभिभाषी च यः ।
सृष्टं कर्म दिवौकसां सुगु(ग?)णिनाज्जानाति निःसंशयम्
तस्यादेशाविधायिनि क्षितिपतौ स्थैर्यं जयश्रीर्भवेत् ॥ २१७ ॥

व्यक्ताङ्गः फलकालवित् सुकृतवान्पूर्वापरस्माकरः(रकः)
पाटीकुट्टकबीजशास्त्रचतुरः सिद्धान्तवित्प्राञ्छालिः ।
वणांवर्णसर्वणैकगु(ग)णने भूयो महानुयमी
सम्यग्जातकसिद्ध एव गणकः श्लाघ्यो विदां नापरः ॥ २१८ ॥

भिषक्ख—

पारम्पर्यागतो यः स्याद्षाङ्गेषु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्यात् धर्मात्मा च कुलोद्धतः ॥ २१९ ॥

प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वच(स्तस्य च भू)भुजा ।
राजन्राङ्गा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥ २२० ॥

सभाप्रवेशः—

स्मितप्रसन्नः प्रथमाभिभावितः प्रसाददृष्ट्वा(ष्ट्र्या) करसंग्रहेत् ।
यथानुकूलं हृदयान्यपि द्विषां प्रसादयन्धर्मसभां प्रवेशयेत् ॥ २२१ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयत्सह मान्त्रिभिः ॥ २२२ ॥

खड्गधारिणो निकटवर्तित्वात्तलक्षणमाह—

मुरूपस्तरणः प्रांशुर्दृढभवतः कुलोद्धवः ।
शूरश्वैव सहश्वैव खड्गधारी प्रकीर्तिः ॥ २२३ ॥

अथ रक्षणः—

प्रांशबो व्यायताः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ।
राजा तु रक्षणः कार्याः सदा कलंशसहा हिताः ॥ २२४ ॥

ताम्बूलधारी—

अनाहार्योऽनृशंसस्य(श्व) दृढभक्तिश्व पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तदुणा ॥ २२५ ॥

अत्रैव प्रसङ्गात्सकलसाधारणं संवकलक्षणमुच्यते—

ताडितोपि दुरुक्तोपि दण्डितोपि महीभुजा ।
न चिन्तयति यः पापं स भृत्योहो महीभुजाम् ॥ २२६ ॥

भर्तुर्धासिनं रथेषुहुर्नान्यत्र तिष्ठति (निक्षिपत्) ।
(बूयान्न किंचिदन्यान्यं तिष्ठेच्चास्यं विलोकयन्) ॥ २२७ ॥

कोन्तेत्यहमिति बूयात्सम्यगाज्ञापयेति वा ।
आज्ञां चावितथां कुर्यादिथाशक्तचिलम्बितम् ॥ २२८ ॥

तेषा वृत्तमात्—

उच्चन्नः प्रहसनं कासं षटीवनं कुत्सनं तथा ।
जृम्भणं गात्रभङ्गं च परी(र्व)स्फोटं च वर्जयेत् ॥ २२९ ॥

प्रविश्य सानुरागस्य चिसङ्गः स्याच्च संमतः ।
समर्थयश्च सत्पक्षं साधु भाषित भाषिते ॥ २३० ॥

नन्नियोगेन वा बृयादर्थं सुपरिनिश्चितम् ।
सुखप्रबन्धगोष्टीषु विवादे वादिनां मतः ॥ २३१ ॥

विजानन्नपि न बृयाद् भर्तुः क्षिप्तोन्तरं वचः ।
प्रवीणोपि च मेधावी वर्जयेदभिमानिताम् ॥ २३२ ॥

यदप्युच्चर्विजानीयान्निर्वस्तदपि कीर्तयेत् ।
कर्मणां तस्य वैशिष्ट्यं कथंयद्विनयान्वितः ॥ २३३ ॥

आप्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।
अपृष्टोपि हिना(ता)-वैष्णी बृयात्कल्याणभाषितम् ॥ २३४ ॥

ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः ।
ये(ते)षामेव विकाशिन्यो भोग्या तृपतिसंपदः ॥ २३५ ॥

अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसादि ।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यदृतं भवेत् ॥ २३६ ॥

अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्विरदूतैः पराकृतैः ।
संसर्गं न ब्रजेत्प्राङ्गो विना पार्यिवशासनात् ॥ २३७ ॥

दुष्कृत्यं हि नरेन्द्रस्य न च संकीर्तयेत्कचित् ।
वस्त्रमस्त्रमलंकारं राङ्गा ध(द)त्तं च धारयेत् ॥ २३८ ॥

शाव्दलोल्यं च पशुन्यं नास्तिकर्यं भुद्रता तथा ।
चापल्यं च परिस्थाज्यं नित्यं राङ्गोनुजीविभिः ॥ २३९ ॥

इति सर्वसाधारणसेवकवृत्तिः । अथ सभासदाः—

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदाः ॥ २४० ॥

तस्मात्सभ्यः सभां गत्वा रागद्वेषविवर्जितः ।
वचस्तथाविधं ब्रूयादन्यथा नरकं ब्रजेत् ॥ २४१ ॥

नीतिशास्त्रस्य स्पष्टार्थत्वात्कर्मनिवेशः कार्यः—

मेधावी वाक्पटुर्धीमांल्लुहस्तो जितेन्द्रियः ।
शत्रुशास्त्रपरिज्ञाता एष लेखक उच्यते ॥ २४२ ॥

मन्त्रयेत्सहमन्त्रभिरित्युक्तं नदेवाह—

गिरिष्टुं समारुद्ध्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये नि(निः)शलाके वा मन्त्रयेत्ताभिभावितः ॥ २४३ ॥

मध्यांदिनेर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकठमः ।
चिन्तयेद्वर्मकामार्थान् साध्यं तरेकं एव वा ॥ २४४ ॥

कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ।
दृतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥ २४५ ॥

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणीतीनां च चेष्टितम् ।
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्मं च तत्त्वतः ॥ २४६ ॥

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ।
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥ २४७ ॥

एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये ।
एवं सर्वमिदं राजा सह मन्मन्त्र्य मन्त्रिभिः ॥ २४८ ॥

चत्वारि राजा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि(ञ्च)बन्ध्यात् ।
अल्पप्रदैः सह गन्त्रं न कुर्यान्न दीर्घसृजोरलसंश्वारणश्च ॥ २४९ ॥

इति । भाग्नेपि—

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सविवगतिमति(?) सर्वदा चिन्तनीयं
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरवसूचने(?)मण्डलं वीक्षणीयम् ।
प्रच्छायौ रागरोषौ मृदुकठिणरसौ योजनीयौ स्वकाले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणभुवि च परं सोपि नापेक्षणीयः ॥ २५० ॥

उक्तं च—

केन वृत्तेन वृत्तज्ञो वर्तमानो महीपातिः ।
सुखेनाक्षां(?)न्सुखोदकानिह च प्रेत्य चामुह्यात् ॥ २५१ ॥

चेरध(द्व)र्मानकटुकां युअन्स्नेहं न नास्तिकः ।
आनृशंसश्वेरदर्थं चेरत्कालमनुद्धतः ॥ २५२ ॥

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकर्त्यनः ।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥ २५३ ॥

संदधीत न नाचार्य विगृहणीयान्न बन्धुभिः ।
नाभक्तं जनयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडनम् ॥ २५४ ॥

अर्थं न वा सत्सु वदेद्वुणान्ब्रूयान्न चात्मनः ।
आदयान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयत् ॥ २५५ ॥

नापरीक्ष्य नयदण्डं न च मन्त्र प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न स लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ २५६ ॥

अनीषु गुपदारः स्याद्रीढः स्यादघृणी नृपः ।
खियः सेवेत नात्यर्थमिष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ २५७ ॥

अस्तव्धः पूजयेदन्यान्गुरुन्सेवेदमायया ।
अर्चेदेवानदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ २५८ ॥

सेवेदप्रणयं हित्वा दक्षः स्यात्त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च मोघाय अनुगृह्णन्न च क्षपेत् ॥ २५९ ॥

प्रहरेन्नच विद्वत्सु न दहेन्न च शोषयेत् ॥ २६० ॥

तथा च कामन्दकः—

निस्तम्भे निर्गच्छेच निर्भेदान्तरसंश्रये ।
प्रामादोपर्यरणये च मन्त्रयेताविभावितः ॥ २६१ ॥

नावर्तयेन्नहु(प्रभु ?)मन्त्रं संरक्षेत्परितस्तु सन् ।
अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्यात्मपरंपरा ॥ २६२ ॥

मदः प्रमादः कामस्तु सुमिः प्रलपितानि च ।
हन्ति मन्त्रं प्रविच्छि(च्छ)न्नाः कामिन्योवानिता(वमता)स्तथा ॥ २६३ ॥

द्वादशोति मनुः प्राह षोडशोति बृहस्पतिः ।
उशना विंशतिरिति मान्त्रणां मन्त्रमण्डलम् ॥ २६४ ॥

यथा समूह(संभव)मित्यन्ये तत्प्रविश्य यथाविधि ।
मन्त्रयंताहितमनाः कार्यसिद्धिविवृद्धये ॥ २६५ ॥

अकप्यनेन(?) कार्याणि संप्रधार्य पुनः पुनः ।
प्रावि(दि)शेस्वहितान्वेषी मतमेषां पृथक्पृथक् ॥ २६६ ॥

महापक्षो यथाशास्त्रं द्वृष्टकर्मा हितः सुधीः ।
यद्यथायान्तरारुढस्तत्साधु समाचरेत् ॥ २६७ ॥

नातीयात् कार्य(कालं) हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयम् ।
अतिक्रान्तं तु तं भूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ २६८ ॥

न कार्यकालं मतिमानातिक्रामत कर्हिचित् ।
(कथं)चिदेव भद्राति कार्ये योगः सुदूर्लभः । २६९ ॥

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् ।
काले समाचरन् साधुरसव(कृ)त्कलमश्वेते ॥ २७० ॥

इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो दुष्टभुजङ्गमानिव ।
विनयेन्नयमार्गमास्थितो वशमुद्योगसमानिवतो रिष्ठून् ॥ २७१ ॥

ततश्च—

कृतमन्त्रास्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रासंमतम् ।
यातव्याय प्राहेण्याद्वूतं दूत्याभिमानिनम् ॥ २७२ ॥

प्रगल्भः सृतिमान् वाग्मी शास्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेद्वूतो भवितुमर्हाते ॥ २७३ ॥

स दूतः शासनाद्वच्छैद्वन्तव्यमुक्तरांत्तरम् ।
स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् ॥ २७४ ॥

नाविज्ञातः प(पु)रं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि ।
कालमीक्षेन कार्यार्थं अनुज्ञातस्य(श्व) निष्पतेत् ॥ २७५ ॥

सारवत्तां च राष्ट्रं यदुष्कृतिं गुप्तमंव च ।
छिद्रं शत्रोर्विजानयिात्कोशामित्रबलानि च ॥ २७६ ॥

दूतकारणमाह कामस्दकः—

पृथुत्यमानोपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतम् ।
ब्रूयात्प्रसृतया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥ २७७ ॥

कुलेन नाम्ना स्तोत्रेण कर्मणा च महीयसा ।
कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ २७८ ॥

तपस्वी व्यसनोपेतः स्वचरैः सह संवसेत् ॥ २७९ ॥

दूतकमाह कामन्दकः—

तिष्ठन्वार्ताविशेषान्वे भर्तुः सर्वा निवेदयेत् ।
रिपाः शत्रुपरिच्छेदसुहृद्दन्धुविभेदनम् ॥ २८० ॥

दुर्गकोशबलज्ञानं हृथपक्षोपसंग्रहः ।
राज्यान्तरगतानां च आत्मसंस्कारणं तथा ॥ २८१ ॥

युद्धाय सारभूज्ञानं दूतकर्मेति कथ्यते ।
दूतेनैव वरेक(नरन्द्र)स्तु कुर्वीतारिविकर्षणम् ।
सपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितम् ॥ २८२ ॥

इति दूतकर्म । दूनान्संप्रेष्य कि कुर्याद्याह—

विश्रम्भी नित्ययुक्तोपि निगृहाकारचेष्टितः ।
प्रियाणयेन्नाभिभाषेत यत्कार्यं कार्यमेव तत् ॥ २८३ ॥

यदा मन्येत मतिमान् हृष्टं पुष्टं स्वकं बलम् ।
परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८४ ॥

भूभिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।
यदैतत्त्वियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८५ ॥

आगतं विग्रहं विद्वानुपार्यः प्रशमं नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वादभसेन न संपतेत् ॥ २८६ ॥

समाक्रान्तो बलवता कांड्ज्ञभ्रंशिनीं श्रियम् ।
आश्रयेद्वैतसीं वृत्तिं न भाज्ञीं कथंचन ॥ २८७ ॥

क्रमाद्वैतसवृत्तिश्च सा(प्रा)प्नोति विपुलां श्रियम् ।
भुज्ञांवृत्तिराप्नोति वधमेव तु केवलम् ॥ २८८ ॥

काले प्राप्तं तु मतिमानुत्तिष्ठेऽकूरसर्पवद् ॥ २८९ ॥

प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्त्या प्रविश्य शत्रोर्हदयं निरन्तरम् ।
नयाग्रहस्तेन हि काललुच्छिते प्रसह्य कुर्वीत कचग्रहां श्रियम्॥२९०॥

कुलोद्धतं सत्यमुदारविक्रमं स्थिरं कृतज्ञं धृतिमन्तमूर्जितम् ।
अतीव दातारमुपेतवत्सलं सुदुःप्रसादं(धं) प्रवदन्ति विद्विषम्॥ २९१ ॥

असत्यता निश्चरताकृतज्ञता भयं प्रमादोलसता विषादिता ।
वृथाभिमानो ज्ञातिदीर्घसूत्रता तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं
स्त्रि(श्रि) यः ॥ २९२ ॥

इति सम दोषान्वितमाशु विद्विषं त्रिशक्तिपुक्तो विजिगीषया ब्रजेत्
अतांन्यथा साधुजनस्य संमतः करोति विद्वानुपधातमात्मनः॥२९३॥

समन्वितो राज्यपदोन्निनीषया चारेक्षणीर्वीक्षितमण्डलाक्ष(श)यः ।
इमं नृपो विग्रहमार्गभास्थितः स्थितोदयमः संप्रयतेत सिद्धये ॥२९४॥

इति कामन्दकात् । विग्रहकाले विग्रहप्रसङ्गः (१) ।

धीमानुत्साहसंपन्नः प्रभुशक्त्या समान्वितः ।
श्रियः स्यात्परमं पात्रमपामिव महार्णवः ॥ २९५ ॥

नलिनीवाम्बुसंपत्त्या बुध्या श्रीः परिपाल्यते ।
उत्साहव्यवसायाभ्यां विस्तारसुपनीयते ॥ २९६ ॥

लक्ष्मीरुत्साहसंपन्नाब्दुच्छिशङ्कं प्रसर्पतः ।
नार्पति कायाच्छायेव विस्तारं सोपगच्छति ॥ २९७ ॥

वीतव्यसनमग्रस्तं(आन्तं) महोत्साहं महामतिम् ।
प्रविशन्ति सदा लक्ष्म्यः सरित्पतिमिवापगाः ॥ २९८ ॥

सत्वबुध्युपपन्नोपि व्यमनग्रस्तमानमः ।
स्त्रीभिः षण्ठ इव श्रीभिरलसः परिभृयते ॥ २९९ ॥

उत्थानेनैधयेत्सत्वमिन्धनेव पावकम् ।
श्रेयो हि सततोत्थायी दुर्बलोपि समभुते ॥ ३०० ॥

व्यवसायं सदैवान्यर्थं हि क्रीबवदाचरेत् ।
वसेचित्रयं सदोत्थायी सैहीं वृत्तिं सदा प्रभुः ॥ ३०१ ॥

प्रयत्नप्रेर्यमाणेन भहता चित्तहस्तिना ।
सूर्यविद्विद्विमोत्खातमकृत्वेह कुतः सुखम् ॥ ३०२ ॥

हेलाकृष्ण(ष)त्तिकान्तिवद्वांशुपरिपित्रजरः ।
श्रीमत्करिकराकरराहियन्ते भुजैः श्रियः ॥ ३०३ ॥

उच्चैरुचैस्तरामिच्छुन्पदान्यायच्छुते महान् ।
नीचा नीचस्तरां यान्ति निपातभयशङ्कया ॥ ३०४ ॥

प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महः समधितिव्रतः ।
पदं तु धत्ते शिरसि केसरी मत्तदान्तिनः ।
गतभीर्भीतिजननं वपुर्भागीव दर्शयेत् ॥ ३०५ ॥

अथ भवामिवयं प्रवृक्तामात्यादिकमण्ड्याह—

स्वाभ्यादिमित्रपर्यन्तं प्राकृतं मण्डलं हि यत् ।
तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि व्यसनं च यथाकमम् ॥ ३०६ ॥

तत्र अमात्यकमण्ड्याह—

आवद्यर्या दण्डनीतिरमात्यप्रातिषेधनम् ।
व्यसनस्य प्रतीकारो राज्ञि राज्याभिषेचनम्(रक्षणम्) ॥ ३०७ ॥

इत्यमात्यस्य कर्मदं हन्ति तद्वासनान्वितः ।
अमात्यवर्यसनोपतीर्द्धियमाणो भहीपतिः ।
अशक्त एवोत्पत्तितुं चित्रनपक्ष इवाण्डजः ॥ ३०८ ॥

अमात्यकर्माण्याह—

हिरण्यं धान्यवस्त्राणे वाहनानि तथेव च ।
तथान्ये द्रव्यनिचयाः (प्रजातः संभवन्ति हि) ॥ ३०९ ॥

स्थैर्यं परोपजापश्च दुर्गसंस्कार एव च ।
सेतुबन्धो वणिकर्म प्रजामित्रपरिग्रहः ।
धर्मकामार्थसिद्धिश्च कोशादेतत्प्रवर्तते ॥ ३१० ॥

अन्वीक्षणं च विद्यानां स्ववर्णाश्रमरक्षणम् ।
ग्रहणं शास्त्रशास्त्राणां युद्धमार्गापि शिक्षणम् ॥ ३११ ॥

व्यायामः शास्त्रविज्ञानं कर्मणां लक्षणानि च ।
गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्संप्रवर्तनम् ॥ ३१२ ॥

नियुद्धकोशलं माया परचित्तप्रवेदनम् ।
धूर्तासाधुयुक्तेषु सदसद्वृत्तदर्शनम् ॥ ३१३ ॥

मन्त्रोद्योगोनुमन्त्रित्वं तद्रक्षा स्वास्थ्यमेव च
उपक्षा सामदानं च भेदो दण्डश्च साधनम् ॥ ३१४ ॥

प्रशस्ताध्यक्षसंनानीमन्त्यमात्यपुरोधसाम् ।
सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानां चावरोधनम् ।
गतागतपरिज्ञानं दृतसंप्रेषणानि च ॥ ३१५ ॥

धर्मासि ने प्रतिष्ठानं राज्यकण्ठकशोधनम् ।
अकार्यप्रतिषेधश्च कार्याणां च प्रवर्तनम् ॥ ३१६ ॥

अदण्ड्यतामदण्ड्यानां दण्ड्यानां चापि दण्डनम् ।
उपकार्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ॥ ३१७ ॥

एतत्सर्वममात्यादि राजामात्यपुरःसरः ।
नयत्युक्तिमुख्युक्तां व्यमनी क्षयमव तु ॥ ३१८ ॥

तस्मिन्धर्मार्थयोर्व्यग्रं तथा चास्वस्थचेतासि ।
सर्वमंतदृशेण मन्त्री संधानुगर्हति ॥ ३१९ ॥

मन्त्रव्यसनोपक्रमाद्रजादीनां व्यसनान्याह—

वागदण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
पानं स्त्री मृगया यृतं व्यसनानि महीपतेः ॥ ३२० ॥

मन्त्रव्यसनम्—

आलस्यं स्तब्धना दर्पः प्रमादानुपकारिता ।
इति पूर्वोक्तदिष्टं च सचिवव्यसनं स्पृतम् ॥ ३२१ ॥

राष्ट्रव्यसनम्—

अनिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकादयः ।
स्वचक्रकृतदण्डश्च परचक्राणि तस्कराः ॥ ३२२ ॥

राजानीकप्रियोत्सर्गो मरकव्याधिपीडनम् ।
पशुनां मरणं रोगो राष्ट्रव्यसनमुच्यते ॥ ३२३ ॥

अथ कोशव्यसनम्—

व्ययीकृतः परिक्षितो भक्षितोऽसंचितस्तथा ।
मूषितो दूरसंस्थश्च कोशव्यसनमुच्यते ॥ ३२४ ॥

अथ दुर्गव्यसनम्—

विशीर्णपर्णप्राकारपरिखाम्बुद्धिशुष्कता ।
क्षीणधासेन्धनानीह दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ ३२५ ॥

अथ चलव्यसनम्—

उपरुद्धं परिक्षिप्तमानितविमानितम् ।
आहतं व्याधितं श्रान्तं दूरयातं नवागतम् ॥ ३२६ ॥

परिक्षीणं प्रतिहतं प्रहताग्रजं तथा ।
आशानिर्वेदभूयिष्ठमहतप्राप्तमेव च ॥ ३२७ ॥

विच्छिन्नाविविधासारं शून्यमूलं तथेव च ।
दुःपार्जिणाहमन्धं च बलव्यसनमुच्यते ॥ ३२८ ॥

व्यसन्यधोयो ब्रजति तस्मात्तपरिवर्जयेत् ।
हुनाशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकास्तथा ।
इति पञ्चविधं देवं व्यसनं मानुषं परम् ॥ ३२९ ॥

देवं पुरुषकारेण शक्त्या च प्रशमं नयेत् ।
उत्थायित्वेन नीत्या च मानुषं कार्यतत्त्ववित् ॥ ३३० ॥

कोशव्यसनस्य पूर्वोपकमात् तद्व्यसने कि भवतीत्याह कामन्दकः—

कोशमूलो हि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ।
एतत्सर्वं जहातीह कोशव्यसनवान्नुपः ॥ ३३१ ॥

क्षीणं बलं वर्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ।
कोशवान्पृथिवीपालः पैरेष्युपजीव्यते ॥ ३३२ ॥

मित्रामित्राहिरण्यानां भूमीनां (च) प्रसारणम् ।
दूरकार्याशुकारित्वं लब्धस्य परिपालनम् ॥ ३३३ ॥

कोशादेतत्प्रभवति याति तद्व्यसने क्षयम् ॥ ३३४ ॥

पूर्वोक्तव्यसनम् ये अमात्यव्यसनं गुरुतर्गमित्याह—

अमात्यादाः प्रकृतयो भिन्नं तद्राष्ट्रमुच्यते ।
अशेषराज्यव्यसनात्पार्थिवव्यसनं गुरु ।
तस्मादमात्यव्यसनोप्यते... (?) ॥ ३३५ ॥

चतुर्विधं व्यसनं परित्यज्य स्वयमेव गज्यं कुर्यात्—

राज्ञो व्यसनिराज्यस्य व्यवसायो हि न क्षमः ।
न राज्यव्यसनायेह समग्रं राज्यमूर्जितम् ॥ ३३६ ॥

अथामात्यव्यसनतः कोशानां दण्डामित्रयोः ।
व्यसनेभ्यः समुच्छेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥ ३३७ ॥

तान्येव व्यसनान्याह—

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदृष्णमेव च ।
पानं व्यसनत्तद्ज्ञेश्वर्तुर्विधमृदाहतम् ॥ ३३८ ॥

तत्र वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यं परं लोके उद्वेजकमनर्थकम् ।
न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याज्जगदात्मसात् ॥ ३३९ ॥

अकस्मादेव यः कोपादक्षिणं बहु भाषते ।
तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गादिवानलात् ॥ ३४० ॥

हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्ष चित्तन्दन्यतन्मुहुः ।
तेजस्त्रिनो दीपियति स दीप्ता यानि वैरिताम् ॥ ३४१ ॥

नोद्वेजयेज्जगद्वाचा रूक्षवाचाप्रियोभवेत् ।
प्रायेण प्रियकृत्कर्मो कृपणापि हि सेव्यते ॥ ३४२ ॥

अथ दण्डपारुष्यम्—

आसिद्धसाधनं सञ्चिः रासनं दण्डमुच्यते ।
तयुक्त्यंव नयेदण्डं युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ३४३ ॥

उद्वेजयति भृतानि दण्डपारुष्यवान्नृपः ।
भृतान्युद्वेज्यमानानि द्विषतां य नित संश्रयम् ॥ ३४४ ॥

आश्रिताश्रेव लोकेन विनृद्धिं यान्ति विद्विषः ।
विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नोद्विजते प्रजाः ॥ ३४५ ॥

महत्स्वप्यपराघेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ।
ऋते राज्यापहारात् युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ ३४६ ॥

अथार्थदूषणमाह—

दूष्यस्य दूषणार्थं च परित्यागो महीयसः ।
अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ ३४७ ॥

तदाकस्मात्समाविष्टः कोपेनातिबलीयसा ।
नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥ ३४८ ॥

अथ मृगयाव्यसम्—

याने क्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमायासः शीतवातोष्णपीडनम् ॥ ३४९ ॥

अभियानस्य संगत्या यानं व्यसनमुच्यते ।
दुःखं प्रतप्तसिकता कुशकण्टकभूमयः ॥ ३५० ॥

वृक्षसङ्कटोद्देशालुताकण्टकपाननम् ।
वधवन्धपरिक्लेशः सामन्ताटविकादिभिः ॥ ३५१ ॥

स्वसैन्येश्वास्वसैन्येश्व परिभिन्नार्नवारणम् ।
ऋक्षनागोथ(?)मातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ॥ ३५२ ॥

वनाश्रिधूमसंहारो दिङ्गोहभ्रमणानि च ।
इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् ॥ ३५३ ॥

मृगयायां गुणा अपि सान्ति कर्थं व्यसनमेवत्युक्तम् । नदुकतम्--

जितश्रमत्वमायाम आममेदकफक्षयः ।
चरस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ ३५४ ॥

आमादयो हि जीर्यन्ते योगेनैव दिवानिशम् ।
चरेषु(ष्व)व(च)रलक्ष्येषु(षु)बाणासीद्धिश्च जायते ॥ ३५५ ॥

तथाप्यन्ततो दुष्टवास्याज्येत्याह—

दोषाः प्राणहराः प्रायस्तस्मात्द्वसनं महत् ।
अतः सा परिहर्तव्या राजा भूतिं समीप्सता ॥ ३५६ ॥

अभ्यनुजामप्याह—

अथ चेन्मृगयाक्रीडां वाऽन्तेत नगरान्तिके ।
कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाने(हे)तोर्मनोरमस् ॥ ३५७ ॥

आयामपरिणाहाभ्यामर्घयोजनसांमितम् ।
गिरेहपान्ते नद्या वा पर्याप्तजलशाद्वलम् ॥ ३५८ ॥

अकण्टकलतागुलमाविषयादपवर्जितम् ।
पादपैः पुष्पफलदैर्विज्ञातेश्वत्तहारिभिः ॥ ३५९ ॥

स्तिरधशीतघनच्छार्थीविकोशीरुपशोभितम् ।
मृगसंघातनिपुणं हस्तिनीकलभान्वितम् ॥ ३६० ॥

अगस्यं रियुसैन्यानां मानप्रीतिविवर्धनम् ।
तद्वनं चास्य चित्तज्ञैः क्लेशपाशसहृदृद्धैः ।
रक्षितं रक्षिभिः स्वामीर्भूमुजां भूरिभूतये ॥ ३६१ ॥

अन्यकार्याविरोधेन प्रातः संक्रमणक्षमः ।
क्रीडनाय विशेषाजा तदामेः सहजैर्मर्तेः ॥ ३६२ ॥

यदा च प्रविशेषाजा क्रीडनाथं तदा बहिः ।
संनद्धं यत्नर्तास्तष्टेद्वलं वनवतश्चिरम् ॥ ३६३ ॥

विधिरेवं ममुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने परः ।
न गच्छेददन्यथा राजा मृगयायां कदाचन ॥ ३६४ ॥

अथ सर्वव्यसने रहितो गजा पुरं प्रति यायात् । तदुकनं कामन्दके—

नानाप्रकारैर्व्यसनैर्दिंमुक्तः शक्तित्रयेणप्रतिमनं युक्तः ।
परं दुरन्तव्यसनेनपनं(नोपपञ्च) यायाक्षरेन्द्रो विजयाभिकाङ्क्षी॥३६५

प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशान्ति ।
य(दा) क्षमस्तु प्रसभं निहन्तुं पराक्रमादूर्जितमप्यमित्रम् ॥ ३६६ ॥

तदैव यायादहितान्हि कुर्वन्नप्यन्तराकर्षणपीडनानि ।
संपञ्चसस्यं विषयं परस्य यायात्प्रमृद्धनिवजयाय राजा ॥ ३६७ ॥

सस्योपघातेन परस्य वृत्तिच्छेदः स्वसे(न्यो)पचयश्च साधु ।
सुवीरुधासारविशुद्धमार्गा विशेषद्वित्रीं द्विषतोप्रमत्तः ॥ ३६८ ॥

समे प्रदेशे विषमे च भुमिश्च स्थले वा सुमुखेन यायात् ।
अनातुरः सञ्चमयो हि विद्वान्सञ्चद्धगल्को(सिन्यो)
विहितान्तरोयः ॥ ३६९ ॥

ग्रीष्मे प्रभूताक्षबलं यायान्निर्वासनार्थं करिणां यथाम्बु ।
ऋतेभ्यसांद्ग्रीष्मकृतात्प्रतापाद्धवन्ति कुष्टानि मतङ्गजानाम् ॥३७०॥

स्वस्थकियाणाममपि कुञ्जराणासुष्मा शरीरमभिजाज्वलीति ।
आयासयोगेन हि संप्रदृद्धः प्रसद्य हन्ति द्विरदानप्रतापः ॥ ३७१ ॥

सर्वाणि सत्त्वानि खलूष्मकालं विनाम्बुना यान्ति परामवस्थाम् ।
सुगन्धिदानस्तुतिसीकरेषु दन्ताभिधातस्कुटितोपलेषु ॥ ३७२ ॥

गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु राज्यं निरुद्धं पृथिवीपतीनाम् ।
संकलिपतः संयुगदृष्टमार्गो स्वधिष्ठितो धीरतरेण पुंसाम् ॥ ३७३ ॥

तुरंगमाणां प्र(ति)कलिपतानामेको गजः षष्ठिशतानि हन्ति ।
तस्मायतो भूरिजलस्तु पन्था यतोक्षपानोपचितो विशङ्कः ॥ ३७४ ॥

तेनाभियायाजजनयन्प्रतापं शेनः शेनेश्रमयन्वलानि ।
न द्रुक्षतानामणिनपुदारं पश्चात्प्र होये जनयेदरीणाम् ॥ ३७५ ॥

तं चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य यायाज्ञ नाशयेद्वृष्टमद्वृष्टहेतोः ।
पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलं हि पश्चात्प्रकोपश्च ततो गरीयान् ॥ ३७६ ॥

पुरश्च पश्चात्तच यदा समर्थस्तदाभियायान्महते फलाय ॥ ३७७ ॥

अवश्ययातव्ये रिपौ पश्चात्प्रकोपशङ्काया कि कुर्यादित्याह—

अवश्ययातव्यतयोद्यतः सन्पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्कः ।
सेनापतिं वाप्यथवा कुमारं बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ ३७८ ॥

अभ्यन्तराब्दाह्यकृताच्च दोषादभ्यन्तरस्त्वेव तयोर्गरीयान् ।
आदाय गच्छेत बाहिःप्रचारांस्तान्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥ ३७९ ॥

सामादिभिः संशमयेत्प्रकोपं परस्परावग्रहभेदनैश्च ॥ ३८० ॥

एवं प्रस्थाय कि कुर्यादित्याह—

यायाद्वैरिपुराभ्याशं भूभागे साधुसंमते ।
स्कन्धावारनिवेशङ्कः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ ३८१ ॥

चतुरस्त्रं चतुर्द्वारं मातिविस्तारसङ्कटम् ।
साद्वप्रतोलीप्राकारं महाखनिसमावृतम् ॥ ३८२ ॥

शृङ्गाटमधर्चन्द्रै च मण्डलं दीर्घंमव च ।
भूमिप्रदेशसामर्थ्यादिकारसुपकल्पयेत् ॥ ३८३ ॥

विभक्तैश्च विविक्तैश्च पार्श्वैरान्वितमायैतः ।
गुर्मं पक्षपुटाकारं महामात्रासमावृतम् ॥ ३८४ ॥

तस्य भृष्ये मनोह्लादि महन्मेलवदाहृतः ।
अन्तःकोशबलोपेतं कारयेद्राजमन्दिरम् ॥ ३८५ ॥

मौलीभूतश्रेणिसुहृद्विषदाटाविकं बलम् ।
राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ३८६ ॥

अन्तश्चागणितकृत्यालुब्धकादुष्टकर्मणः ।
पर्याप्तवेतनानाप्तान्मण्डले विनवेशयेत् ॥ ३८७ ॥

हस्तिनो बध्यमानास्तु तुरंगाश्च मनोजवाः ।
गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वामरक्षिताः ॥ ३८८ ॥

यामदृत्या सुसंनद्धं रात्रिंदिवमुदाहृतम् ।
अन्तर्वैशिकसैन्यं च तिष्ठेदारात्रिगुप्तये ॥ ३८९ ॥

युद्धयोग्यो महादन्ती संनद्धः साध्ववस्थितः ।
तिष्ठेन्नरपतेद्वारी वेगवांश्च तुरंगमः ॥ ३९० ॥

सैन्येकदेशसंनद्धः सेनापतिशुरःसरः ।
प्रयत्नवान्परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निंशि ॥ ३९१ ॥

परसंन्यविनाशार्थं सवाँ भूमिं विनाशयेत् ॥ ३९२ ॥

क्वचित्कण्ठकशाखाभिः क्वचित्कालैरधोमुखैः ।
भू(दू)षेन्नपरितो भूमिं प्रच्छर्ज्ञः प्रदरेरपि ॥ ३९३ ॥

इति याननिरूपणं साङ्गतो निरूपता ।

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।
पालितं वर्धयेन्नत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३९४ ॥

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्येऽनितम् ।
विप्रेभ्यां दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्वाभयं सदा ॥ ३९५ ॥

तवाहं वादिनं कूरीबं निर्हेति परसङ्गतम् ।
न हन्याद्विनिवृत्तं च सुद्धप्रेक्षणकं तथा ॥ ३९६ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी क्षिग्धेऽवजिह्वाः क्षोभनोरिषु ।
स्याद्राजा भूत्यदर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३९७ ॥

पुण्यात्पद्मागमादते न्यायेन परिपालयेत् ।
सर्वदानाधिकं यस्मान्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३९८ ॥

शब्दनस्करदुर्वृत्तमहासाहस्रिकादिभिः ।
पिङ्गमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३९९ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किलिकं प्रजाः ।
तस्मात् नृपतेर्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ४०० ॥

ये राष्ट्रेणिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।
साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च धातयेत् ॥ ४०१ ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।
स दानमानसत्कारैः श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ४०२ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् स्वकोशं योभिवर्धयेत् ।
सोचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥ ४०३ ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुज्जूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं बलं प्राणानदग्ध्वा न निवर्तते ॥ ४०४ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
तमेव कृत्खमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ४०५ ॥

किंतु यस्मिन्य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।
तथैव परिपाल्योसौ यथावंशमुपागतः ॥ ४०६ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कुर्यादयथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ४०७ ॥

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।
तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ४०८ ॥

केचिद्वात्स्वभावाच्च कालात्पुरुषकारतः ।
संयोगे केचिदिच्छान्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥ ४०९ ॥

यथा होकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ४१० ॥

क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुवागुपकारिषु ।
एवं च राजा राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छति ॥ ४११ ॥

अतोन्यथा नरपतिर्भयमभ्येत्यनुत्तमम् ।
इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योनुवर्तते ।
अनुभुयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ४१२ ॥

उक्तं च भारते--

न पुत्रायतमैश्वर्यं कुर्याद्राजा कथंचन ।
पुत्रापिंतप्रभुत्वो हि धृतराष्ट्रस्तृणोपमः ॥ ४१३ ॥

कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं तथैव च ।
एते वर्ज्याः प्रयत्नेन सुतरां पृथिवीक्षिता ॥ ४१४ ॥

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भूत्यजयस्ततः ।
कृत्वा भूत्यजयं राजा पौरजानपदान्ब्रजेत् ॥ ४१५ ॥

तदुक्तम्—

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपातयेत् ।
ततो भूत्यांस्ततोमात्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ ४१६ ॥

कृत्वा तु विजयं तेषां शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत् ।

तेषा क्रोधादीनाम् ।

बाह्यास्तु त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रीमाः ॥ ४१७ ॥

षडङ्गरक्षा कर्तव्या तथानेन प्रयत्नतः ।

अङ्गान्युदनानि ।

अङ्गेभ्यो यस्त्वथैकोपि ब्रोहमाचरतेल्पधीः ।
वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥ ४१८ ॥

न राजा मृदुना भाव्यं मृदुहिं परिभूयते ।
न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः ॥ ४१९ ॥

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
राजा लोकदृयापेक्षी नस्य लोकदृयं भवेत् ॥ ४२० ॥

भृत्यैः सह महीपालः परिहासं च वर्जयेत् ।
भृत्याः परिभवन्तीह नृपं * * * संकथम् ॥ ४२१ ॥

व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ।
समदोषा सदा राजा हातव्या व्यसनोदयाः ॥ ४२२ ॥

प्रायशोर्थे विनश्यन्ति धृतमूला अपीश्वराः ॥ ४२३ ॥

तानि च व्यसनानि—

स्त्रियोक्षा मृगया पानं वाकपारुच्यं च पञ्चमम् ।
तथैव दण्डपारुच्यमर्थदूषणमेवं च ॥ ४२४ ॥

कामं कोधं च वजयादत्युक्त तत्र मूलमाद्

मृगयाक्षा दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यंत्रिकं वृथान्यागः कामजो दक्षको गणः ॥ ४२५ ॥

पैशुन्यं साहसं ब्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणे ।
वामदण्डजं च पारुच्यं कोधजोपि गणोऽष्टकः ॥ ४२६ ॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्यार्थार्थदूषणे ।
क्रोधजेपि गणे विद्यार्थकृत्तिकं सदा ॥ ४२७ ॥

पानमक्षाः ब्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतस्कृतमं विद्यार्थकृत्तिकं कामणे नष्टे ॥ ४२८ ॥

अथसामानि वर्जयेदस्यापवादमाह—

लोकसंग्रहणार्थाय शूलाद्यक्षसभी भक्तेन
शौण्डीरस्य नृपेन्द्रन्स्य नित्यमुत्सिकतचेतसः ॥ ४२९ ॥

जनो विराक्षकाक्षाति तत्त्वात् दुःखेभ्यभाक्षः ।
तस्मात्पूर्वाभिभाषी स्थात्सर्वस्यापि महीपतिः ॥ ४३० ॥

अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्त्तु फार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिभवेद्धुवा ॥ ४३१ ॥

अस्यापवादमाह—

रागे दर्शे च म्याने च ध्योहे चापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये शीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥ ४३२ ॥

पीड़यं दैवसंपर्या काले फलति पार्थिवे ॥ ४३३ ॥

दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ।
त्रयमेतन्मनुष्यस्य विष्णुतं स्यात्कलप्रदम् ॥ ४३४ ॥

कृष्णवृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
ताश्च काले प्रदृशयन्ते नैकास्त्वाले कर्तव्यन ।
तस्मात्सदैव कर्तव्यं भृष्णवै वैष्णवं कृष्णः ॥ ४३५ ॥

साम भेदस्तथा दानं इण्डश्च सनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा मारु (इन्द्रजात्मं च) पार्थिव ॥ ४३६ ॥

द्विविधं कथितं सामा तथाय चातुर्थ्यमेव च ।
तत्राप्यतत्त्वं सामूक्षमाक्षोशयिव जापते ।
तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ॥ ४३७ ॥

ये शुद्धवीशा अजवः प्रतीता धर्मे स्थिता धर्मस्ता विनीताः ।
ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा अनुब्रता ये सततं च राजव् ॥ ४३८ ॥

अथ भेदः—

परस्यरं ये (वि)द्विष्टाः कुच्छा भीता विमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुक्तीत भेदसाध्या हि से मत्ताः ॥ ४३९ ॥

अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्यातां महीक्षिताम् ।
अन्तःकोपो महास्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥ ४४० ॥

सामन्तकोपो बाह्यस्थकोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्द्विज ॥ ४४१ ॥

अमात्यमन्त्रणां चैव राजपुत्रे नथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो कारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥ ४४२ ॥

इति भेदः । अथ दानम्—

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं महत् ।
सुदसेन समायाति दानेनोभयलोकजित् ॥ ४४३ ॥

न केवलं दानपरा जयन्ति भूर्लोकमेकं पुरुषप्रदीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं सुदुर्जनं(यं) यद्धनुषा तथैव ॥ ४४४ ॥

इति दानस्वरूपकथम् । दण्डस्वरूपं निष्फल्यते—

न शक्या ये वशीकर्तुमुषाघञ्जितयेन मु ।
दण्डेन तान्वशोकुर्याहण्डो हि वशकृम्भूषाम् ॥ ४४५ ॥

आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुणि(र)महान् ।
नादण्डन्यो नाम राज्ञोस्ति स्वधर्मे वावातिष्ठाति ॥ ४४६ ॥

पर्वं सांसिद्धिकं लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ।
अन्धे तमसि मज्जेत यदि दण्डं न पातयेत् ॥ ४४७ ॥

यस्माद्दण्डं दण्डयति दुर्मदान्दमयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥ ४४८ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेन निपातयेत् ।
धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ४४९ ॥

स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना ।
सत्यसंधेन शुचिना ससहायेन धीमता ॥ ४५० ॥

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सत् सदेवासुरमातुषम् ।
जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ ४५१ ॥

अर्वमदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ।
सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ४५२ ॥

समहसस्तेयपारुद्यगोभिशापात्ययं स्त्रियाम् ।
विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रच्छुया स्मृतः ॥ ४५३ ॥

देशादेशान्तरं याति सृक्षिणी परिलेटि च ।
ललाटं स्वियते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेव(ति) च ॥ ४५४ ॥

परिशृष्ट्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाकचक्षुः पूजयति नो तथौष्ठा निर्भुजत्यपि ॥ ४५५ ॥ -

स्वभावादिकृतिं गच्छेत्तमनोवाक्यकर्माभिः ॥
अभियोगे च साक्षं वा दुष्टः स परिकीर्तिः ॥ ४५६ ॥

दण्डादेतत्प्रभवाति याति तद्वसने क्षयम् ।
अरयोपि हि मित्रत्वं यान्ति दण्डवतो ध्रुवम् ॥ ४५७ ॥

दण्डप्रायो हि नृपतिर्धुन्वा चाक्रम्य मेदिनीम् ।
संस्तम्भयति मित्राणि अमित्रान्नाशयत्यपि ॥ ४५८ ॥

कामन्दकः—

अनुबन्धं परीक्ष्यादौ देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधावालोक्य दण्डं दण्डन्येषु पातयेत् ॥ ४५९ ॥

आगःस्वपि तथान्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सामन्तब्राह्मणैः सह ॥ ४६० ॥

दण्डभेदानाह—

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।
योज्याः समस्ता व्यस्तास्तु ह्यपराधवशादिमे ॥ ४६१ ॥

वाग्धरवधः स्वकं चैव चतुर्धा वर्तितो दमः ।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा संपरिकल्पयेत् ॥ ४६२ ॥

अपराधवशान्नियोजयेदिन्युक्तं तत्र कर्सिमन्कं नियोजयेदित्याह—

गुरुन्पुरोहितान्विप्रान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
विवादिनो नरांश्वान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ।
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत् ॥ ४६३ ॥

किंच—

मित्रादिषु प्रयुक्तिं वाग्दण्डं धिक् तपस्त्वपु ।
यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्ते साधुकलिपतम् ॥ ४६४ ॥

अधार्मिकं त्रिभिन्यायीर्निशृङ्खीयात्प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ४६५ ॥

दण्डस्थानान्याह—

दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ४६६ ॥

तानि दशस्थानान्याह—

उपस्थमुदरं जिव्हा हस्ता पादो च पञ्चमम् ।
चक्षुनासि च कण्ठं च धनं देहस्तथैव च ॥ ४६७ ॥

मौणङ्ग प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥ ४६८ ॥

अवध्यान्ब्राह्मणानाहुः सर्वपांपष्ववस्थितान् ।
यदध्य(स्या)कुशलं यन्नान्न तद्राजा समाचरेत् ।
राष्ट्रादेनं चहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ४६९ ॥

एवं धर्मप्रवृत्तस्य राजा दण्डधरस्य च ।
यशांस्मिन्प्रथंते लोकं स्वर्गं वासस्तथाक्षयः ॥ ४७० ॥

ब्राह्मणप्रश्नमाह—

इयं वसुधरा देवा धर्मेण खलु धार्यन्ते ।
ध्रुवं स गार्यन्ते वर्देस्ते धार्यन्ते द्विजातिभिः ॥ ४७१ ॥

अतः सर्वस्य लोकस्य मूलमेते द्विजातयः ।
पालनीयाः प्रयत्नेन पूजनीयाश्च सर्वदा ॥ ४७२ ॥

सुराणां भूसुराणां च सुरभीणां च पालनम् ।
युगे युगे च ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ॥ ४७३ ॥

आकम्य ब्राह्मणेर्युक्तेः परिक्षीणेश्व बान्धवैः ।
मोभिश्व नृपशार्दूल राजस्थाद्विशिष्यते ॥ ४७४ ॥

अभिषिक्तस्य राज्ञः दण्डधारणप्रकारमाह—

अब्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचराद्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रियो हि मः ॥ ४७५ ॥

यो योनर्णो महीयेत यश्वेदेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्टा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥ ४७६ ॥

अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥ ४७७ ॥

कुलानि जातिश्रेणीश्व गणान्जानपदानापि ।
स्वधर्मात्पचलितान्ब्रात्यान्विनये स्थापयेत्पथि ॥ ४७८ ॥

पिताचार्यः सुहन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्डयो नाम राज्ञोस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥ ४७९ ॥

दण्डयदण्डनप्रशंसामाह—

यो दण्डयान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्व घातयेत् ।
इटं स्यायज्वभिस्तेन भमासवरदक्षिणः ॥ ४८० ॥

अदण्डन्यान्दण्डयज्ञाजा दण्डन्यांश्वेवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्रोति नरकं चेव गच्छानि ॥ ४८१ ॥

प्रकारान्तरेण दण्डस्य द्वौविध्यमाह—

शारीरश्वार्थदण्डश्व दण्डः स्याद्विविधः स्मृतः ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तिः ।
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥ ४८२ ॥

अराजके हि लोकेस्मिन्सर्वतो विद्यते भयम् ।
रक्षार्थमस्य सिद्धस्य राजानमस्तजप्त्रभुः ॥ ४८३ ॥

इन्द्रानिलयमाकर्णामग्नेश्व वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चेव मात्रा निर्हत्य शाश्वतीः ॥ ४८४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ४८५ ॥

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयंभुवा ।
देवभागानुपादाय सर्वभूतानुगुप्तये ॥ ४८६ ॥

तेजसा यदमुं कश्चिन्नैव शकोति वीक्षितुम् ।
तदा भवति लोकेस्मिन्नाजा भास्करवत्प्रभुः ॥ ४८७ ॥

यदास्य दर्शनाळ्योकः प्रसादमुपगच्छति ।
नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥ ४८८ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा विधातव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥ ४८९ ॥

वरुणेन यथा पाशीर्बद्ध एव प्रदृश्यते ।
तथा पापान्नियृहीयाऽब्रतमेतद्वि वारुणम् ॥ ४९० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते स्वयम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं ब्रतम् ॥ ४९१ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वानस्य यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्वरेत् ॥ ४९२ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोप्यभिवर्षति ।
तथाभिवर्षन्स्वं राज्यं काममित्वब्रतं स्मृतम् ॥ ४९३ ॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हराति रश्मिभिः ।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कब्रतं हि तत् ॥ ४९४ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरनि मारुतः ।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं ब्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ४९५ ॥

ज्ञात्वापराधं पुरुषं च लोके विचार्य सभ्यैविंदुषैः (?) समग्रम् ।
दण्डन्येषु दण्डं परिकल्पयेत् पापस्य यद्यच्छुमनं प्रकुर्यात् ॥ ४९६ ॥

दृष्टा(ष्या)नुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाविलम्बितम् ।
अदृष्टघातं कुर्वीरन्ये पापा राजवल्लभाः ॥ ४९७ ॥

यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोशे जनपदे दण्डे न म राज्येवतिष्ठते ॥ ४९८ ॥

यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोग्यानि स राज्यमधिगच्छति ॥ ४९९ ॥

न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ ५०० ॥

वनस्पतेरपक्वानि फलान्यवच्छिनोति यः ।
स नाम्नोति रसं तेभ्यो बीजं तस्य विनश्यति ॥ ५०१ ॥

यन्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ ५०२ ॥

यथा मधु ममादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्कदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदयादविहिंसया ॥ ५०३ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिन्वन्नि मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ ५०४ ॥

उत्खातान्प्रतिरोपयन्पारीमितानिवन्लघून्वर्धयन्
प्रोक्तुङ्गाज्ञमयज्ञतान्समुदयन्विशेषयन्संहतं न् ।
क्षुद्रान्कण्टकिनो बहिर्विनिम * न्म्लानान्मुहुः सिञ्चयन्
मालाकार इव प्रयोगनिषुणो राजा चिरं नन्दितु ॥ ५०५ ॥

अपववः पववसंकाशः न च भीदेत कस्यचित् ।
सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्योद्दराहः ॥ ५०६ ॥

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ ५०७ ॥

यस्माद्भ्रश्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ ५०८ ॥

पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तं वा स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाय भ्रंशयत्यनयस्थितः ॥ ५०९ ॥

धर्ममाचरतो राज्ञः पः द्वे श्वरितमानसः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वदते भूतिवर्धिनी ॥ ५१० ॥

अथ संत्यजतो धर्मम धर्मभनुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भृमिरग्नौ चर्ममिवाहितम् ॥ ५११ ॥

अकार्यकरणान्दीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन मायेन्न तत्पित्रेत् ॥ ५१२ ॥

धर्मार्थैः यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयतं ॥ ५१३ ॥

वाक्सायका वदनाश्चिःपतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्परो मर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेषु * * * ॥ ५१४

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मतिः
तथा तथास्य सर्वार्थाः शिष्यन्ते नात्र संशयः ॥ ५१५ ॥

श्रीमद्भागवतसंभवाति प्रागलभ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात् कुरुते मूलं संयमात्प्रतिष्ठाति ॥ ५१६ ॥

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तदः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापलयं संभाव्यं ज्ञातितां भयम् ॥ ५१७ ॥

ब्राह्मणेषु च येधीराः स्त्रीषु ज्ञानिषु गोषु च ।
वृक्षादिव फलं पक्वं धूतराट्टं पतन्ति ते ॥ ५१८ ॥

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ते संहतानि च ।
धूतराट्टोलमुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५१९ ॥

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन्स्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्वाचारः सातुना प्रत्युपेयः ॥ ५२० ॥

यृतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं विरकरं नृगाम् ।
तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्थमापि चुच्छिमान् ॥ ५२१ ॥

वाक्यं तु यां नाद्रियतेनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्यः सदा दुर्धर एष भृत्यः ॥ ५२२ ॥

बलं पञ्चविंश्य लंके पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्र बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२३ ॥

अमास्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिभिः(णः) ॥ ५२४ ॥

यस्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चनुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५२५ ॥

येन स्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
यद्गुलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाब्रलमुच्यते ॥ ५२६ ॥

अमोघह ** र्षस्य स्वर्य(यं) कृत्यानुवेक्षणः ।
आत्मप्रत्ययकोशास्य वसुदेव वसुंधरा ॥ ५२७ ॥

अतिसंक्षीणकोशोपि लभते परिवारणम् ।
धृतिः शमो दमः शौचं कारणं वारनिशुरा: (?) ॥ ५२८ ॥

मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ।
असंविभागी बुष्टात्मा कृतम्भो निरपत्रपः ॥ ५२९ ॥

सादृढ़नराधिषो लोके वर्जनीयो जनाधिष ।
न शत्रुरक्षुमा(साय) मोक्षव्यो वध्यतां गतः ॥ ५३० ॥

आहताद्वि भयं तस्मात्संभवत्यचिरादिह ।
यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ॥ ५३१ ॥

मञ्जन्ति तेवशा राजन् नद्यामश्मपूर्वा इव ।
न वृत्तिर्बहुमन्तव्या या वृत्तिः क्षयमावहेत् ॥ ५३२ ॥

क्षयोपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो बुद्धिमावहेत् ।
न स क्षयो महाराज यः क्षयो बुद्धिमावहेत् ॥ ५३३ ॥

क्षयः स इह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बुद्धिमावहेत् ।
समृद्धा गुणतः केचित् भवन्ति धनिनोपरे ॥ ५३४ ॥

धनवृद्धान्गुणैर्हीनान् धृतराम् विवर्जय ।
ज्ञायेत वर्धनीयासैर्य इच्छन्त्यात्मनः परम् ॥ ५३५ ॥

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ ५३६ ॥

संबोधनं संकथनं संप्रीतिश्व परस्परम् ।
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो गजजयान्ति च ॥ ५३७ ॥

मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो ज्ञाता(द्वारा)ण्येतानि रक्षयेत् ।
अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ॥ ५३८ ॥

मदः स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्यसंशयम् ।
दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताचाकुशलादपि ॥ ५३९ ॥

द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः ।
त्रिवर्मचरणे युक्तः स शत्रुनाधिभिष्ठति ॥ ५४० ॥

न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मार्थौ वेदितुं शक्या बृहस्पतिसर्मरापि ॥ ५४१ ॥

राजोपसेवितं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्तं स्ववाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ५४२ ॥

दुःकुलीनः कुलीनो वा मयोदां यो न लङ्घयेत् ।
धर्मार्थिः मृदुहर्षीमान् स कुलीनः शताध्वरः ॥ ५४३ ॥

आपदां प्रतिकारज्ञो तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरार्थैर्न प्रहीयते ॥ ५४४ ॥

कामं तदुपसेवत न मूढब्रतमाचरेत् ।
दुःखार्तेष्वप्रशान्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ॥ ५४५ ॥

न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ।
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिप्रियम् ॥ ५४६ ॥

प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपर्पति ।
न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ॥ ५४७ ॥

उन्मत्ता गोरिवान्धा श्रोः कवचिद्वावावतिष्ठते ॥ ५४८ ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धापसंविनः ।
चत्वारि तस्य वर्षन्त आयुः प्रजा यशो बलम् ॥ ५४९ ॥

अतिकृशेन येर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेवा प्रणिपातन मासमात्बु(स्म तेषु) मनः क(कृ)थाः ॥ ५५० ॥

अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राज्यमराजकम् ॥ ५५१ ॥

यस्य दानजितं मित्रं शत्रवां बुद्धिनिर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ५५२ ॥

आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तः क्रोधः श्रियं हन्ति कदर्यताम् * ।
अपालनं हन्ति * * * भूपे एकः कुञ्जो ब्राम्हणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ५५३ ॥

अधीत्य वेदान्परिसंस्तर्य चाग्नीनिष्ठा यज्ञः पालायित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राम्हणार्थे शश्वपूतान्नरात्मा हतः संग्रामं क्षत्रियः स्वर्गमांति ॥ ५५४ ॥

प्रभावः शुचिता मत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।
कुलं शीलं दमश्वेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥ ५५५ ॥

कामन्दकः—

सकामासकमनसां कान्तामुखविलोकने ।
गलन्ति गलिताशृणां यौवनं सह श्रियः ॥ ५५६ ॥

ग्रीष्मसूर्योऽशुसंतप्तं उद्वेजनमनाश्रयम् ।
मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेद्वुर्जनसंगमम् ॥ ५५७ ॥

ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छान्ति तत्कृतम् ।
श्रीमन्तोवयचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ५५८ ॥

याने शश्यासने भोज्ये पाने शस्त्रे विभूषणे ।
सर्वं वाप्तमतः स्याद्वुद्देन विपद्युषणम् ॥ ५५९ ॥

संविं च विग्रहं चेव यानमासनमेव च ।
द्वेधीभावं संश्रयं च घाङ्गण्यं चिन्तयेत्सदा ॥ ५६० ॥

पौरा जानपदान्सर्वाः शत्रुग्रहणसमयः ।
दीर्घाः । अनि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहितश्रमम् ॥ ५६१ ॥

व्याप्तिदुर्भिक्षमरकपीडितं तद्वदेव हि ।
घोराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतम् ॥ ५६२ ॥

पङ्क्षपांसुजलस्कन्नव्यस्तं श्वासाकुलाकुलम् ।
प्रमुप्तं भोजने व्यग्रमभूमिष्वसनं स्थितम् ॥ ५६३ ॥

एवमादिषु जातेषु व्यसनेषु समाकुलम् ।
स्वसेन्यं साधु रक्षते परसन्यं च शतयेत् ।
विशिष्टो देशकालाभ्यां युक्तः प्रकृतिभिर्बलेः ॥ ५६४ ॥

निशि विश्रम्भसंयुक्तं तत् । मिशादिग्रावत् ।
इत्येवं कृटयुद्धेन हन्याच्छ्रव्यन्लघुत्थितः ॥ ५६५ ॥

उपरम्धन्ति राजानो भूतानि विविधानि च ।
त एव दिनयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ५६६ ॥

ता लुण्ठेत्पीडयेच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयम् ।
वशे जाते पुनस्तासु पितृवद्वृत्तिभाचरत् ॥ ५६७ ॥

द्वाविमी पुरुषो लोके सूर्यमण्टलभोदिनी ।
परिव्राङ्योगयुक्तश्च युद्धे चाभिमुखो गतः ॥ ५६८ ॥

आहवेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ५६९ ॥

द्विपायनेन मुनिना मग्नुना च धर्मा
युद्धेषु ये निगदितास्तु तेगः (?) ।
स्वर्भ्य(भ्र्व)र्थगोद्विजहिते त्यजतां शरीरं
लोका भवन्तु विपुलाः सुलभं यशश्च ॥ ५७० ॥

स्वर्गस्य मार्गा बहवः प्रदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्याः कुटिलाः सविष्ठाः ।
निमेषमात्रेण महाकलोयमृजुश्च पन्थाः समरे व्यसुत्वम् ॥ ५७१ ॥

द्विजा अपि न गच्छान्ति यां गतिं नैव योगिनः ।
स्वाम्यर्थे संत्यजन्प्राणांस्तां गतिं याति सेवकः ॥ ५७२ ॥

एतत्पश्च पुण्यं च धर्मश्चेव सनातनः ।
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यां युद्धे न पलायते ॥ ५७३ ॥

यदि समरमपास्य नास्ति जन्तो—
भयमिति युक्तमतोन्यतः प्रयातम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥ ५७४ ॥

वृद्धो बालो न हन्तव्यो नैव स्त्री नैव वा द्विजः ।
तृणपूर्णमुखश्चेव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ ५७५ ॥

ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने * भिनिसूज्य युध्यति ।
आत्मानं यूपमुत्सूज्य स यज्ञोनन्तदक्षिणः ॥ ५७६ ॥

यस्य पार्वति शस्त्राणि तनुं भिन्दान्ति संयुगे ।
तावतः सोक्षुते लोकान् सर्वान्कामदुघोक्षयान् ॥ ५७७ ॥

यदस्य रुधिरं गात्रादाहवेषु प्रवर्तते ।
सह तेनैव रक्तेन सर्वपापेः प्रमुच्यते ॥ ५७८ ॥

त्यागेन यः सहायानां स्वप्राणांस्त्रातुमिच्छति ।
संहन्त्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ॥ ५७९ ॥

अजासिव प्रजां हन्यादो मोहात्पृथिवीपतिः ।
तस्यव जायने तृप्तिर्द्वितीयस्य कथंचन ॥ ५८० ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादगच्छा विनिवर्तते ॥ ५८१ ॥

भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलव्रायम् ।
नास्त्येकमपि यदेषां तत्र कुर्यात्कथंचन ॥ ५८२ ॥

शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं ब्रजेद्रिपोः ।
राज्यलोको(भो)द्भूतो वृद्धः शक्रेण शपथर्हतः ॥ ५८३ ॥

कौर्मं संस्थानमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।
काले काले च मतिमान् उचिष्टेत्कृष्णसर्पवत् ॥ ५८४ ॥

तावद्याद्विभेतव्यं यावद्यमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्टा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ५८५ ॥

स्वगात्राण्यापि भाराय भवान्ति हि विपर्यये ।
मा त्वं तात बले स्थित्वा बाधेथा दुर्जनं जनम् ॥ ५८६ ॥

न हि दुर्बलदग्धानां बाल किंचित्प्ररोहति ॥ ५८७ ॥

यानि मिथ्याभिभूतानां पतन्त्यशूणि रोदताम् ।
तानि संतापकान्मन्ति सपुत्रापशुबान्धवान् ॥ ५८८ ॥

बुद्धौ कलुषभूतायां विकारे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नोपसर्पति ॥ ५८९ ॥

न कालः खड्डमादाय शिरः कस्यापि कृन्ताति ।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ५९० ॥

न तु हन्यान्महीपालो दूतं कस्यांचिदापदि ।
दूतं हत्वा तु नरकं प्राविशेन्मन्त्रिभिः सह ॥ ५९१ ॥

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लांके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रेः ।
इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
तदुभयहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रेः ॥ ५९२ ॥

न कश्चिच्चण्डकोकानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमभिजित्स्वन्ते दहत्येव हि पावकः ॥ ५९३ ॥

गृध्राकारोप(पि)सदृशः स्याञ्छंसाकारः सभासदैः ।
हंसाकारोपि संत्याज्यो गृध्राकारः सभासदैः ५९४ ॥

आसन्नमेव भजते नृपातिर्मुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमपण्डितं च ।
प्रायेण भूमिपतयो - - - पार्श्वयोर्भवति तं परिवेष्टयन्ति ॥ ५९५ ॥

यस्मिन्सुधाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
कुलीनो वाकुलीनो वा स श्रियो भाजनं भवेत् ॥ ५९६ ॥

धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
सदामन्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपती ॥ ५९७ ॥

आयाच्चतुर्थभागेन व्ययकर्म प्रवर्तयेत् ।
प्रभूतैलदीपोपि चिरं भद्राणि पश्यति ॥ ५९८ ॥

अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हे सर्वत्र पाण्डा इ सुलभं पुरुषं क्वचित् ॥ ५९९ ॥

हन्तुमेवो(षो)पसरार्द्धं मृगेन्द्रः संकुचत्यपि ।
बुद्धिमन्तः सहन्त्येऽनिधाय हृदि किंचन ॥ ६०० ॥

ऋतो निवाहे व्यसने रिपुस्करे यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।
प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु धनव्ययस्त्वेषु न गण्यते बुधैः ॥ ६०१ ॥

कोहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः (केरयः के सहायाः
का शक्तिः कोभ्युणः; फलमिह च कियत् कीटशी) दैवसंपत् ।

संपत्तो को निबन्धः प्रविदितवचनस्योत्तरं किं तु मे स्या-
दित्येवं कार्यसिद्धाववाहितमनसः संपदो हस्तसंस्थाः ॥६०२॥

परान्नं परवस्त्रं च परशाश्यासने स्त्रियम् ।
परवेशमनिवासं च द्रतः परिवर्जयत् ॥ ६०३ ॥

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च ।
आहारं व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ ६०४ ॥

मूर्खस्तु गरिहतव्यः प्रत्यक्षो द्विपदः पञ्चः ।
विध्यते वाक्यशल्येन अदृष्टः कण्टकां यथा ॥ ६०५ ॥

कणशेषं शत्रुशेषमग्निशेषं तर्थव च ।
पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥ ६०६ ॥

अशक्यं नारभेदिहान्नवाकार्यं च कारयेत् ।
अफलं नेव सेवेत तथासत्यं च(न) जलपयेत् ॥ ६०७ ॥

भजन्त भजते प्राज्ञां नाभजन्तं कथंचन ।
प्रत्यक्षं दृश्यते लोके हस्तं हस्तेन क्षालयेत् ॥ ६०८ ॥

रिपुराजाग्निसर्पेषु विषे चाग्निषु शृङ्गिषु ।
शस्त्रपाणिषु मूर्खेषु विश्वासो न कदाचन ॥ ६०९ ॥

न क्लेशविरहं द्रव्यं द्रव्यहीने कुतः किया ।
क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने कुतः सुखम् ॥ ६१० ॥

जीवितं मृतकं मन्ये देहिनां धर्मवर्जितम् ।
मृतो धर्मेण संयुक्तो दीर्घजीवी भविष्यति ॥ ६११ ॥

स धर्मो यत्र नार्मस्तत्मुखं यत्र नामुखम् ।
तज्ज्ञानं यत्र नाज्ञानं सा गतिर्यत्र नागतिः ॥ ६१२ ॥

सत्यं शौचं दया दानं परद्रव्यं न गृह्णते ।
ब्रह्मचर्यं तपोमूलमेतद्वर्नस्य लक्षणम् ॥ ६१३ ॥

क्षीयन्ते सर्वदानानि राजां होमे बलिक्रिया ।
न क्षीयते महादानमभयं सर्वदेहिनाम् ॥ ६१४ ॥

राज्यं च संपदां भोगाः कुले जन्म सुदृष्टता ।
पाणिडल्यमायुरारोग्यं धर्मस्यैतत्कलं विदुः ॥ ६१५ ॥

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्था महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा य नावसीदति ॥ ६१६ ॥

उत्तमैः सह संयोगं पण्डितः सह संकथाः ।
अलुब्धैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥ ६१७ ॥

अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
नीचवाक्यं चापमानं मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ ६१८ ॥

पण्डिताश्च विनीताश्च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
बन्धनस्थापि तिष्ठेयुर्न तु राज्यं खलेः सह ॥ ६१९ ॥

अर्थेनापि हि किं तेन अन्यायोपार्जितेन च ।
न तेन गम्यते स्वर्गं दत्तेन बहुनापि वा ॥ ६२० ॥

अतिलोल्यप्रसक्तानां विपत्तिर्नेत्र दूरतः ।
गलिका इव लुभ्यानां मीनानां तु यथाभसि ॥ ६२१ ॥

स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्यायं शत्रुविग्रहं ।
भार्यादिष्वपि विश्वासो न कर्तव्यः कथंचन ॥ ६२२ ॥

न जातु गच्छेद्विश्वासं संधितं पि हि बुद्धिमान् ।
अद्वोहसमयं कृत्वा वृत्तमिन्द्रः पुरावधीत् ॥ ६२३ ॥

बलीयसापि संधाय तं प्रविश्य प्रतापवान् ।
तथा साध्वनुगन्तव्यो यथा विश्रम्भमाप्नुयात् ॥ ६२४ ॥

नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रां न राजाबुद्धिभिः सह ।
नारोहेद्विषमां नावमपरीक्षितनाविकाम् ॥ ६२५ ॥

ये चास्य भूमिं जयिनो भवेयुः परिपन्थिनः ।
तानानेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमेः ॥ ६२६ ॥

यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्षया ।
तथा राज्ञा वर्तिकव्यं स्वराज्यं परिरक्षति(ता) ॥ ६२७ ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोचिराद्वश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ ६२८ ॥

यो राष्ट्रमनुषृण्डाति स राज्य चारिक्षति ॥ ६२९ ॥

ग्रामस्थाविपत्तिं कुर्यादेशग्रामाविषं तथा ।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ६३० ॥

इति श्रीमन्द्रभृष्टबलन्वयमुकुटालंकारश्रीमच्छाहराजसुतश्रीमच्छुच्छ-
पर्णसुतश्रीमच्छुम्भुगज्जर्वर्गचते बुधभूषणं राजनीतिः ॥

तृतीयोऽध्यायः

प्रकीर्णनीतिः

—८४—

उक्त्वा भूरिविभेदां बुधसंतुष्ट्यै राजनीतिमनवथाम् ।
संप्राति मिश्रकनीतिर्विबुधविमोदाय तन्यते शिरसा ॥ १ ॥

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते च कामान् ।
नासंस्पृष्टो ह्युपयुड्के पेरषां तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २ ॥

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छान्ति याचितुम् ।
आपत्सु न विमुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तवाकिचत्रकथा ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आञ्जुग्रन्थार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ४ ॥

स्वर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्याचरति मित्रार्थं यश्च मूढः स उच्यते ॥ ५ ॥

अमित्रं कुरुते मित्रं (मित्रं) द्वोष्टे हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ६ ॥

अनाहृतः समभ्योति अपृष्टो बहु भाषते ।
अविश्वस्ते विश्वसिति सूढचेता नराधमः ॥ ७ ॥

एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ८ ॥

सोस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।
अक्षमावाग्मयं दोषैरात्मानं वापि योजयेत् ॥ ९ ॥

द्वे कर्मणि नरः कुर्वन्नस्मैङ्गोके महीयते ।
अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो वर्जयन्त्स्तथा ॥ १० ॥

षड् दोऽस पुरुषेणौव हातव्या भृतिमिष्टुता ।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ११ ॥

अष्टो पूर्वाणि चिह्नानि नरस्य विनाशेष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणौश्च विरुद्ध्यमे ॥ १२ ॥

ब्राह्मणस्वानि चादते ब्राह्मणांश्च जिवांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ १३ ॥

नेतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो वध्ये बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चाभिमानी न च हीनवृत्तो रुक्षां च परमंति वर्जयन्तीम् (?) ॥ १५ ॥

अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशाद्भृश्यते जीवितादपि ॥ १६ ॥

दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
नियन्तव्यः सदा क्रोधौ वृद्धबालातुरेषु च ॥ १७ ॥

निरथं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढचेतसम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चार्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥

विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ॥
राहिता सत्कवित्वेन कीटृशी सा विदग्धता ॥ १९ ॥

आकारोङ्गितेर्गत्या चेष्टया भाषणेन तु ।
नेष्ववक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेन्तर्गतं मनः ॥ २० ॥

सिद्धमन्त्रौषधं धर्मं गृहचित्तदं च मेयुनम् ।
कुशुकं कुशुतं चैव मनिमान्न प्रकाशयेत् ॥ २१ ॥

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाच्चरेत् ॥ २२ ॥

दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणौरिव ॥
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ २३ ॥

मार्दं सर्वभूतानामनस्या क्षमा धृतिः ॥ २४ ॥

अवृत्तिं विनयो हाम्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ २५ ॥

नानीयात्प्रेषणे भूत्यान्बान्धवान्व्यसनागमे ।
मित्रं चापत्तिकाले च भायां च विभवक्षये ॥ २६ ॥

स्वामिने गुणान्तरज्ञे गुणमापि भूत्येनुवर्तीने कलत्रे च ।
मित्रे चानुपवर्मे निवेद्य — — मुखी भवति ॥ २७ ॥

उत्पाद्य पुत्राननृपांश्च कृत्वा बृत्तिं च तेभ्योनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोथ लुनिर्विभूषे ॥ २८ ॥

उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो द्वाद्धिमूलं भविष्यति ॥ २९ ॥

अतिकृशेन येर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेवा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ३० ॥

न्यागेन हीनस्य कुतोस्ति लक्ष्मीधर्यनेन हीनस्य कुतोस्ति सिद्धिः
अशुर्म् ॥ ३१ ॥

आर्तो वा यदि वा ब्रस्तः परेषां यदि वागतः ।
अपि प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ ३२ ॥

देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातयन् ।
नरः पतिनकायोवि यशःकायेन जीविति ॥ ३३ ॥

सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः ।
आप्रियस्य च पश्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥ ३४ ॥

दानोपभोगवन्ध्या या सुहास्त्रिया न भुज्यते ।
पुंसां हि यादे सा लक्ष्मीरलक्ष्मीः कतमा भवेत् ॥ ३५ ॥

प्रियः प्रजानां दातैव न पुनर्द्विणेश्वरः ।
आगच्छन्काङ्क्ष्यते लोकिर्वारिदो न तु बारिधिः ॥ ३६ ॥

याचितो यशः प्रहृष्येत दत्त्वा च प्रियवाग्भवेत् ।
तं दृष्टाप्यथवा स्पृष्टा नरः स्वर्गतिमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥

पुत्रो वशी स्वार्थकरी च विद्या अरोगिता मित्रसमागमश्च ।
भार्या विनीता प्रियवादिनीच शोकस्य मूलोऽद्वरणानि पञ्च ॥ ३८ ॥

अविनीतो भूत्यजनो नृपतिरदाता * * नि मित्राणि ।
अविनयवती च भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ ३९ ॥

कान्ताबियोगः स्वजनापमानो ऋणस्य शेषः कुजनस्य सेवा ।
दारिद्र्यदावाभिमुखं तु मित्रं विनाग्निना पञ्च दहन्ति गात्रम् ॥ ४० ॥

यूतं च मांसं च सुरा च वेश्या पापर्द्धिचौर्यं परदारसेवा ।
एतानि सप्त व्यसनानि सप्त नरं सुधोरं नरकं नयन्ति ॥ ४१ ॥

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुणे नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रातिलोकापवादाज्जयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले ।
एते येषु वसान्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरभ्यो नमः ॥ ४२ ॥

कलामु यस्तः पुरुषेण कार्यो न किंचिदप्राप्यतमं कलानाम् ।
कलाप्रकर्षादुद्धुपेन शश्भोरनर्ध्यमासादितमुत्तमाङ्गम् ॥ ४३ ॥

दीर्घमन्त्रयाकृपतिर्बिंनश्यति यतिः सङ्गात्मुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात्कूलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्स्नेहः प्रवासाश्रयात्
स्त्री गर्भादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागावमानाङ्गनम् ॥ ४४ ॥

उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातम्
परिणतिरवधार्या यस्ततः पण्डितेन ।
अतिरसकृतानां कर्मणामाविपत्ते—
भवति हृदयदाहे शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ४५ ॥

निपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पदुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतो प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ४६ ॥

यदिच्छासि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्यैश्च चरन्तीं गां निवारय ॥ ४७ ॥

अविवेकमतिरूपतिर्मन्त्री गुणवत्मु वक्रितश्रीवः ॥
यत्र खला(श्व) प्रबलास्तत्र कथं सज्जनावसरः ॥ ४८ ॥

राजा संपत्तिहीनोपि सेव्यः सेवागुणान्वितैः ।
भवत्यजीवनं तस्मात्कलं कालान्तरादपि ॥ ४९ ॥

मित्रं स्वस्थतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णातिरिव(र्थ ?) स्तैवः ।
बन्धुं च क्षमया गुहं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभी रासिकं रसेन सकलं शिलेन कुर्याद्वशम् ॥ ५० ॥

अर्थीं लाघवमुच्छ्रुतो नियतनं कामातुरो लाञ्छनम्
लुब्धोऽकीर्तिर्मसङ्गरः परिभवं दुष्टोन्यदोषे रतिम् ।

निःस्वो वश्वनमुन्मना विकलतां शोकातुरो म्लानताम्
दुर्वाग्प्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ ५१ ॥

कीर्तिर्भूमिभुजां रतिर्गुणवतां ह्वारङ्गनानां धृति-
दृष्ट्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
विद्वांसः सदसोम्बुजानि सरसां सस्योक्तिर्निर्वृता-
मुद्यानं नगरस्य वारि सरितां स्वास्थां (स्थयं) सतां मण्डनम् ॥ ५२ ॥

कार्पण्येन यशः कुधा गुणचयो दम्भेन स्थयं क्षमा
लोभेन प्रमदा हठेन जरया रूपं तमो ज्योत्सनया ।
सेवाभिर्महिमा मदेन विनयः स्नेहः प्रवासैस्तथा
मानोनुब्रजनेन कर्म कर्पटाविद्या धनैर्गच्छति ॥ ५३ ॥

मूर्खः शान्तस्तपस्त्री क्षितिपतिरलसो मत्सरी धर्मशीलो
दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविच्छ्रम्हीनः ।
प्रज्ञाहीनो नरेन्द्रः स च सचिववशो नास्तिकः शास्त्रब्रह्मा
वृद्धो रोगी दारिद्रः स च युवतिपतिर्धिगिवडम्बप्रकारः ॥ ५४ ॥

स्त्रीणां योवसमर्थिनामनुगमो राज्ञः प्रतापः सताम्
स्थयं स्वल्पधनस्य संततिरसदृक्षस्य वाग्दम्बरः ।
आचारस्य सुशीलता नयवतां स्थैर्यं कुलस्यैक्यता
पूजाया धनमुन्नतेर्गुणचते (रति ?) शान्तेबिविकोचयम् (?) ॥ ५५ ॥

विद्वाभ्यंसदि पाक्षिकः परमतो मानी गृहस्थो ध्ययी
भिक्षुभीर्गपरो यतिर्वसुमना मूर्खश्च पाणिदत्यकृत् ।
निःस्वः कामयतेथ कुप्यति मृषा वृद्धो विवाहोयतो
वेदान्ती हतसन्कियः किमपरं हास्यासपदं भूतले ॥ ५६ ॥

को लाभो गुणिसंगमः किमपरं प्राङ्गेतरैः संगतिः
का हानिः समयऽयुतिर्निपुणता का धर्मतस्वे रतिः ।
कः शूरो विजितोन्द्रियः प्रियतमा कानुब्रता किं धनम्
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्ञः किमाज्ञा फलम् ॥ ५७ ॥

उद्योगिनं पुरुषासिंहमुपि ति लक्ष्मी—
 देवं प्रधानमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 देवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोत्र दोषः ॥ ५८ ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः परीडयन्
 यवेच्य—

Notes

[K. N = Kāmaṇḍakiya Nītisāra, V. D. = Viṣṇudharmottara Purāṇa ;
M. P. = Matsya Purāṇa, M. B. = Mahābhārata.]

CHAPTER II

- 4-6 .. — K. N. IV. 14-16. V. L. — स्वविग्रह in 4 ; परच्छुद्रान्वेशी in 5 , विनियोक्ता च पात्रवित् in 6.
- 7a — K. N. IV 17a
- 7b — K. N. IV 18a.
- 7c — K. N. IV. 19b
- 8 — K. N. IV. 20.
- 9-14 — K. N IV. 4-9. V. L. दुर्धार्थ in 9 ; साधा or साध्याभिगामिका in 13.
- 15 — V. D. II. 3. 1.
- 16-19a — V. D II 3 3-6a V. L. यं गंजश्चे धनुषि in 18.
- 19b — V. D. II. 3 7a.
- 20a — V. D II 3 7b.
- 32b-34 — M. P. 220. 19-20. V. L. धर्मज्ञ in 33a ; प्रयत्न in 34.
- 35-39 — M. P. 215. 2-6 V. L. II, 24. 2-6.
- 40 — Yājñavalkya I. 312.
- 41-42 — Manu VII. 61-62.
- 47-59 — V. D. II 6. 1-14 V. L :— स्थूललक्षो महोत्साह in 48 ; यत्कार्य न वडनि महीक्षित in 49 ; क्लशक्षमस्तथा यश in 50a ; यृद्दमन्त्रश्च इक्षश्च in 50b ; प्रणिधिप्रणायात्मवान् in 52a ; वक्ता विधाता in 53a ; विप्रहास्पदनवावित् in 56a ; यस्तु कार्याणि विविधानि महीपते in 58a ; तस्याभिरतस्य in 59b ; वंशश्च शीघ्रो in 59d.
- 63 .. — K. N. XIV. 25. V. L हि भृगते in a.
- 64 — K. N XIV. 24a, 23b, 24b V. L. राजगज्याभिक्षण in a ; अभिव्रप्रतिपद्धनं in b ; नद्रव्यसनाऽ in c.

- 65-67 — Manu VII. 58, 60, 54
- 68 — K. N IV 24 V. L. अनुगमिणः in a.
- 72 - K. N. VII 1. V. L. अतन्दिना in b.
- 73-78 — M P 220. 2-7. V. L. शिक्षेचैवैनं नाप्तंपिद्या० in 74b ;
योवनगंचे in 75b; क्रमेणाथ महस्वपि in 78b. cf also V.D.II.
65. 3-9a. V. L एथेचे in 74a; चैवमाप्तैर्मिद्याप्रियंवैः in 74b ;
योवनगं सुखे in 75b ; विर्यैनं कृषेत in 76a ; विशीर्यते in
77b
- 79-81 — K N. VII 2-4 V L. मद्भन्मना in 79a ; आतरं वापि
निवन्नित पितः वाभिमनिन in 79b ; गृह्यते राज्ये in 80b ; गशि-
ताग्मसशय in 81b.
- 92-94 — K N. VII. 5-8 V. L. परित्यागं सुदृढृतोपि नाहृति in 93a.
- 95-96 — K N IV. 42-43 V L वायन्ति॑ in 96a, which is
surely better than our reading ; न तंहि सुहृड in 96b.
- 97-98 — K. N. IV. 60-61 V.L. चहाडानो in 97a ; उपिस्ति० संपन्नो०
in 97b
- 103b-105 — K. N XIV 33-34. V. L. कोशमूलं हि in 103b ; कोश-
मूलं० in 104a.
- 109-110 — K N. VI. 8-10. V.L. शासनोभितःसतां० in 109a ; राज्याप०
in 110a ; सहता वा तान् द्वायान० in 110b.
- 111 — Manu, VII. 74.
- 112-113 — M. P. 117. 5-6a , V. L. व्याघ्रनस्करवज्ञिते॒ in 112a ; V.
D. II. 26, 5-6a.
- 114 — Manu, VII 70 ; M P. 117, 6b-7a ; V D. II. 26.
6b-7a
- 151-116 — M. P. 217, 7b-9. V. L विशेष्य॒ in 116c ; V. D. II.
26 7b-9.
- 117 — Manu VII 76.
- 118 — M. P 218 38.
- 119-150 — M. P. 217. 10-42 V. L मुक्तिहीन or शुक्ति० in 122a ;
. तदमन् or वशात् in 123a ; तत्त्वं कर्तव्यं प्रवन्नेन० in 123b ;
गजेवत्मतः in 124b मन्त्रिवेदविग्रां॒ in 127b ; ours is
better ; तथाभागे कोष्टागार विधीयते॒ in 128a ; मकटांश्च विशेषत .

in 130b; तत्र तत्र in 132a; विद्वा शुभान् in 133b; भृशं गजा in 134b; न चहूनामतो दुर्गं विना० in 135b; पूभुजा in 137a; संचयश्चात्र० in 137b; तोमराणांच रायिव in 138a. For 139, M. P. reads :—लगुडाना गुडाना च हुडाना परिधेः सह। अइमना च प्रभूताना मुद्रणां तर्थव च। त्रिशूलाना पट्टिशाना कुठाराणा च पायिव। प्रासानां च सशूलानां शक्तीना च नरोनम।; कुदालरज्जु० and शिटकानां in 140b; तुषाणा चैव डात्राणामङ्गाराणां च संचयः in 141a, our reading gives no sense. इन्यनाना च संचयः in 142b, The order of vv. 144-7 differs in M. P. मृगाश्च पक्षिगः in 148a, पृथिवीक्षिता in 149a; द्रव्याण्यशेषतः in 149b 150b is a mere repetition of 149a. Also cf. V. D. II. 26. 10-42.

- 151-154 — M. P. 217. 84-87. V. L. धारणं कार्य in 151a; पिशाचन्नाः पापनाः० in 152a; कलाविक्षश्च पुस्पा in 152b, भीतान्प्रमन्नान्कुपितान् in 153a, दुर्गसुषुप्तं० in 154d; obviously our reading is the correct one.
- 155 — M. P. 216. 39; V. D. II. 24. 38.
- 185-186 — K. N. XIX. 2a-3, V. L. मौलं भूर्ते in 186a; बलाना व्यसने तथा in 186b.
- 188-190 — M. P. 215. 8-10; V. L. फल्गुसारविशेषवित् in 190a.
- 194-195 — M. P. 215. 36-37. V. D स्यविग्रश्चैशेषतः in 195a.
- 196 — M. P. 215. 38. V. L. चिकित्सिविशारदः in a; प्रशस्यते in b.
- 203 — V. D. II. 24. 64b-65a. सदा चरान् in a; जनस्याविततान् in b; our reading is better. cf. also M. P. 215. 91b-92a.
- 204-207 — M. P. 215. 90c-91a; 92-94, V. D. II. 24. 63b-64a; 65b-68a.
- 208-210 — K. N. XIII. 27-29. V. L. जगता मते in 208b; विद्वोऽवह in 209a; हि ते in 209b, वैरिविचेषिते in 210a.
- 211 — K. N. XIII. 31a, 32. Perhaps कामन्दकोपि is to be read before v. 208.
- 216 — M. P. 215. 24.

- 219-220 — M. P. 215. 34-35.
- 222 — Manu VII. 146.
- 223 — M. P. 215. 18. V. L. कुलोचितः in a; शूरः क्षेशसहश्चैव in b.
- 224-225 — M. P. 215. 14-15.
- 227-228 — K. N. V. 21-22. V. L. भर्तुरधार्मने दृष्टिं in 227a. कोत्रेत्य० in 228a.
- 229-234 — K. N. V. 23-28. V. L. हासं in 229a; चानुरागेण चिन्ते चिन्तजसंमतः in 230a; तत्पत्ते in 230b; वदे वा वादिना म् in 231b.
- 235 — K. N. V. 58.
- 236 — M. P. 216. 3. तद्वितं भवेत् in b.
- 237-239 — M. P. 216. 9, 16, 23.
- 243 — Manu, VII. 147.
- 244-247 — Manu, VII. 151-154.
- 261 — K. N. XII. 47. V. L. निष्कुर्ड्यान्तर० in a; प्रामाण्ड्रप्रे ह्यरण्ये in b.
- 262-263 — K. N. XII. 44a, 45b, 46. V. L. आवर्तयेन्मुहुमन्त्रं पारयेच प्रयत्नत in 262a, आप्नपरंपरा in 262b, भिन्नन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः in 263b.
- 264-270 — K. N. XII. 48-54. V. L. कार्य बुद्धिविवृद्धये in 265b; एकनापि कार्याणि प्रविचार्य० in 266a; प्रविशेत् in 266b; यद्य-
वृद्यात् in 267b, अतिक्रामेत्क्राचन in 269a; कार्ययोग. in 269b; साधु रसवत् फलमश्चुते in 270b. My suggestion that it is असकृत् is not supported by the printed text. Nor is it absolutely necessary.
- 271 — K. N. XII. 58.
- 272-273 — K. N. XIII. 1-2. V. L. कृतमन्त्र. सुमन्त्रज्ञो मन्त्रिणं मन्त्र-
संमतम् in 272a; read दृत in 272b.
- 274-275 — K. N. XIII. 4, 6, 7. V. L. स भर्तुः० in 274a; स्ववाक्यपर-
वाक्यानामिति in 274b; कार्यार्थमनु० in 275b.
- 277-279 — K. N. XIII. 11, 12, 14. V. L. चक्ष्यभानोपि० in 277a;
प्रभितया वाचा in 277b; द्रव्येण कर्मगा च in 278a; तपस्मि-
व्यञ्जनोपेतैः स्वचारैः सह संपतेत् in 279.

- 280-282 -- K. N. XIII 22b-25. V. L. वार्ता विशेषार्थी भवे in 280a.
Read सर्व instead of सर्वा in the text; परिच्छेदः सुहृत्^०
in 280b; कृतप्रक्षेप^० in 281a, गट्टाटव्यन्तपालानामात्मसाक्ष-
रणं in 281b; युद्धापसार^० in 282a; कर्मेति कीर्तितम् in
282a, °दग्धिविमर्जनम् in 282b, त्रपक्षं च, which is better,
in 282c
- 283 -- K. N. IX 66. V L चिन्मम्म नित्यमृद्युक्तो in a.
- 284 -- K. N. X 27 and Manu VII. 171.
- 285 -- K. N. X 31. V L कलं त्रयम् in a.
- 286-288 -- K. N X 34-36. V. L अयेत वैतसी^० in 287b; मन्त्रा-
प्रोति in 288a.
- 289 -- K. N X 39a
- 290-294 -- K. N X. 40-44 V L कालमास्थितः × × × × कचप्रहं
श्रियः in 290b, इतत्र मतिमन्तं in 291a; द्यनिदीर्घसूत्रता in
292b, करोत्यविद्वान् in 293b, the commentary in
the printed text construes as असाधुजनस्य समन्तः;
मनीषशार्वीक्षितमण्डलाक्षिय. in 294a, रियोद्यमः in 294b.
- 295-300 -- K. N XIV 4-9. V. L भाजने परमं श्रीणा in 295b;
उत्त्यानाध्यवसायाभ्या in 296b. Read संपन्नाद्विद्वि^० 297a; चोप-
गच्छनि in 297b; प्रविशन्ति महालक्ष्यः in 298b; श्रीभिः पण्ड-
इव ख्रीभिः in 299b, श्रियो हि सततोत्थायी in 300b.
- 301 -- K. N XIV 10b-11a. V L सर्वेच्छेत् in a, which
is better, वशंश्रियं in b
- 302-305 -- K N XIV. 13-17a V. L स्फुरनीक्षणम्बङ्गांश्य^० in 303a;
नीचो^० यानि in 304b: महत्सत्वमधिष्ठितः in 305a; करोत्येच
पञ्च मूर्धिनि केसरी मत्तहस्तिन् in 305b; भोग भोगीव in 305c.
- 306 -- K. N. XIV. 22. V. L तरय कर्म in b.
- 307-309 -- K. N. XIV. 23b-26. V. L. अभित्राप्रति^० in 307a; °हि
मूपति. in 308b. हिरण्यवस्त्रधाःयादि वाहनादि तर्थव च in 309a.
- 310 -- K. N. XIV. 31a-32
- 311-315 -- K. N. XIV. 41-46a. V. L. सद्वर्णाभिम^० in 311a;
°मार्गांगशिक्षणं in 311b, धूर्तता शार्क्ययुक्तेषु सत्सु सदृक्त^० in

- 313b Read धूर्तना असाधुः; °नुमन्त्रत्वं नात्म्यमेव च in
314a; प्रशस्त्रध्यक्षं in 315a; °चावरोपणं in 315b
- 316a -- K N XIV. 47a V. L. धर्मासनप्रति०.
- 316b -- K. N. XIV 52a.
- 317a -- K N. XIV. 53a. V. L. अदण्ड गमदण्ड्याना०.
- 317b -- K. N. XIV. 58b.
- 318-319 -- K N XIV 59-60 V L गजः नयपुरःसरः in 318a;
तर्यवाग्वद्य० in 319a, सक्तेन्महेनि in 319b.
- 320-323 -- K. N. XIV. 61-64. V. L. क्षमांशं वैः काण्डा॒ in 321a;
पूर्वोपदिक्ष्य॒ in 321b; मूषिका. शलभाद्यः in 322a; असत्कर्श्च
दण्डश्च in 322b.
- 324 -- K N XIV 66.
- 325 -- K N XIV. 65 V. L. विशीर्णवन्त्रप्राकारपरिवात्वमशास्त्रत
in a, क्षीणवासेन्वनान्वत्वात in b.
- 326-327 -- K N. XIV. 67-68. V. L. विमानितममानित in 326a;
अभृतं व्याधित० in 326b, अनृतप्राप्तमेव च in 327b.
- 328 -- K N. XIV 71a, 72a.
- 329-330 -- K. N. XIV 19b-21 V. L. दुर्भिक्ष्म मरणं तथा in 329b;
शान्तगा चा भशम नयत् in 330a.
- 331-334 -- K. N. XIV. 33-35, 36b. V. L. जहात्याश्च in 331b;
मृमीना च प्रसावनं in 333b, दण्डादेनत्प्रभवति in 334. In the
printed text, the last two verses are construed
in the context of दण्ड, while in our book all the
four verses speak of कंश
- 335 -- K N XV. 1 V I. मित्रान्ता राज्यमुच्यते in a I can-
not guess what the third line was.
- 336-337 -- K N. XV. 2-3. The printed text of K N. reads
गजा तव्यसनी राजव्यसनापोहनक्षम for 336a; V. L. न राज-
व्यसनापोहे सवयं in 336b; आत्मामात्यप्रजादुर्गकोशानां० in
337a.
- 338 -- K N XV 7 338a is the same as K. N XV.
7a , 338b, however, seems to be made up of 7b

and 8b, the former reads '—**सृत व्यसनतत्त्वं त्रिकोणं** क्रोधज
व्यसनतत्त्वं, the latter reads '—**व्यसन व्यसनार्थं श्रुतिविधमुदा-**
हतम्.

- 339-345 — K. N. XV. 9-15. V. L. न कुर्गाद्विप्रिया वाचं प्रकुर्याज्जनमात्म-
नात् in 339b, मर्मचित्तचिपतन्० in 341a, स्वक्षया प्रियवाग्
भवेत् in 342a; प्रियवाक्मा in 342b, त युक्त्यव नयेदण्ड in
343b. तस्मान्बोद्देशं तत् in 345b.
- 346 — K. N. XV. 17 V L. तत्र इष्ट प्रशस्यते in b
- 347-353 — K. N. XV 18-22, 24-25 V L. तदकामात् in 348a; आभि-
यानम् सपत्या यानव्यसनज महत् in 350a, त्रृक्षसङ्कुटजा इता in
351a, स्वर्मन्यश्च स्वकुल्यश्च परमित्यश्च मारणे in 352a, कृष्णाजगर
मानङ्ग० भयाति च in 352b; इत्वाप्रिधृमसंवादा in 353a
- 354 — K. N. XV. 26 V. L. जितश्रमवे व्यायाम in a Read
आमेषद्०.
- 355 — K. N. XV. 28 V L. योग्येव दिवानिशम् in a; चंद्रु यन्त्र-
लक्ष्येत् in b.
- 356a — K N XV 27b
- 357-360a — K. N. XV. 29. 30b-32 V. L. °युत्त्वे विपादपवजिते in
359a. विलेहुपश्चामिते in 360a
- 360b — K. N. XV 35a V. L. सुष्टुप्त्वमृगसंपूर्ण०
- 361 — K. N. XV. 37b-38 V. L. मन प्राति० in a, तद्वेव-
चिन्तैः कृशायास० in b, सुमुजामभिवृद्ध्यै in c
- 362-364 — K. N. XV 40-41, 43 V L. पानश्रुमण० in 362 a;
महिते॒ मैते॑ in 362b, °तिष्ठत्॒ मैन्यं द्वान्तगोचरे॑ in 363b;
मृगया॒ मृगयुर्या॑ in 364b
- 365-377 — K. N. XVI 1-2a, 3-4; 5b-2a; 10-11, 13-15a, 16a.
V.L. व्यसनविर्युत्त० in 365 a, उत्त्वेवमुपादिशन्ति॒ in 366a; तदारि॒
यावादहितानि॒ कर्तुं परम्य वा पीडनकर्णानानि॒ in 367a, स्ववीवधामाग०
in 368b, निम्नं स्थंनु वा स्वमुख्यन० in 369a, प्रमुत्ताम्बूवनेन०
निर्विषणार्थ० in 370a, कुष्टानि॒ मतेगताना॒ in 370b; शरीरेण॒ हि॒
जाज्व० in 371a, रज्ये॒ निषद्वे॑ in 373a धीर्घत्वंमनं पुंसा॒ in
373b; परिकल्पिताना॒ in 374a, यतोन्नामोपचयोऽविशङ्क॒ in
374b, विअमयन० in 375a अभ्युन्नामण्युदारे० in 375b.

- 378-379 -- K. N. XVI. 18-19 V L. गच्छद्वाहि प्रचारान् आद्यांश्र
कृत्वा विहितार्थकल्पान् in 379b. The latter half of
379b, corresponds with the latter half of K. N.
XVI. 21b. It is quite possible that the scribe
of our MS may have left the intervening
verses (i. e. K. N. XVI. 19b, 20, 21a) through
oversight. This is borne out by the fact that
v 380 of our text is—K. N. XVI. 22a.
- 381-393 -- K. N. XVII 1-11 : 16b-17. V. L. यत्वा वैरि० in
381a, महारवानसमा० in 382b, सामृद्धिगारमुप० in 383b;
कक्षयुटाकारं महामार्गसना० in 384b, महन्मौलबलान्वितं in
385a; कोशगृहपितं in 385b, मांत्रं मृत in 386a. अन्त स्थ-
वर्गिण कुरानलुब्धान् इष्ट० in 387a, मण्डेन निवेश० in 387b;
लब्ध्यनामानस्तुरङ्गाश्र० in 388a: दिवमुद्दायुधे in 389a; निष्ठ-
द्राजाभिग्रहये in 389b. साधविर्णित in 390a; सन्याविवानाश
in 392, कचिच्छुले in 393a.
- 394-410 -- Yajñavalkya, I 323, 326, 334-344. 349-351.
- 414-415 -- M. P. 220. 14-15
- 417 -- M. P. 220 16.
- 418-422a — M. P. 220. 21-25 V L तथात्त्वं in 418a; यस्तथैकम्य
in 418b. दारूणनातिरीक्षणा० in 419b; त्रृप्तं हर्षवशं गतं in
421b
- V. D. II 65 22a-27a V. L. हर्षलसत्कर्यं in 421b.
This appears to have been the reading of our
MS
- 425-428 — Mann VII 47-50. V. L II 65. 27-31.
- 429-432 — M. P. 220 26-27: 29a-31a: दु सव्यभावत in 430a;
स्मितगृहीभिभाषी स्यात् in 430b.
- V. D. II. 65. 27a-29a, 31-32. V. L. उत्तिसर्वतस in
429b. otherwise this agrees with M. P.
- 433-435 — M. P. 221. 7b-10a V. L. फलावहं in 434b; नैः in
435c.
- 436 -- M. P. 222. 2
- 437 -- M. P. 222 3b-4

- 438 — M. P. 222. 10. V. L. ऋजव प्रणीता in a; सत्यपरा विनीता in b; मानोन्नता ये in d; Also—V. D. II. 67-10 which agrees with M. P.
- 439 — M. P. 223. 1 V. L. तु ये दुष्टा and भीताचमानिता in a.
- 440-442 — M. P. 223. 7-9. V. L. चाद्यस्तु and महीभृत. in 441a; सेनापतेर्वृग in 441b.
- 443 — M. P. 224. 1. V. L. °तमं भनं in a; सुदंनेह भवति in b.
- 444 — M. P. 224. 8. V. L. सदुर्जयं यो विद्युधाधिवासः in d.
- 445 — M. P. 225. 1.
- 446 — M. P. 225. 5 V. L. यः स्वधर्मेण तिष्ठन्ति in b.
- 447-448 — M. P. 225. 16b-17.
- 453-456 — Yājñavalkaya, II. 12-15
- 457-458 — K. N. XIV. 36a-38a.
- 461 — Yājñavalkya, I, 367.
- 465 — Manu, VIII. 310
- 466-467 — Manu, VIII 124-125.
- 468a — Manu, VIII. 379a
- 479 — Manu, VIII 335
- 480 — Yajñavalkya, I. 359
- 483-485 — Manu, VII 3-5.
- 486-495 — M. P. 226. 1-5 , 8-12.
- 496 — M. P. 227 217
- 498-500 — M. B. V 34. 10-12.
- 501-504 — M. B. V 34. 15-18
- 506-511 — M. B. V. 34. 24-29
- 512 — M. B. V 34. 43
- 513 — M. B. V 34. 62
- 514 — M. B. V 34. 80. In d, read नाशसृजेत्परेभ्यः।
- 515 — M. B. V 35. 41. V. L. सिध्यन्ते नात्र in b.
- 516 — M. B. V. 35. 51.
- 517 — M. B. V. 36. 58.
- 518 — M. B. V 36. 61.
- 519 — M. B. V. 36. 60.
- 520 — M. B. V. 37. 7.
- 521 — M. B. V. 37. 19.